

यति। तत्किमिति। अन्यत्रानागमनं भवेदपि मत्समीपेपियन्नागतः। तत्किं। एतेनान्यतः स्वस्मिन्प्र
याधिक्यं सूचितं। तत्रापिसंकेतीकृतमंजुवंजुललताकूंजपूर्वमपितेदेवसंकेतस्थलमिदानीमपितेदे
वकृतं। परमरसानुभावकत्वात्। अतएवमंजुः वंजुललतावैतसलतातस्थाः कुजे आगमनस्याव
श्यकत्वेपियन्नागतः तत्र किंचित्कारणमस्तीत्यनुमीयते। तदेवाह। कामपिका मिनीमभिसृतः का
मिनीमितिपदेनतस्याः कमः पूर्णयि एवेतिगमनमावश्यकं। अथवा। तासांश्रेऽन्यत्रगंतुंनशक्यइ
तिकलाकेलिभिर्बधुभिः सपत्नीरेवतसखीभिर्वाकद्धः अथवा मत्प्रीत्याव्याजात्ततोनिर्गतोपिअं
घकारिणिवनोपांते किमुश्चास्यति। एतत्स्थलालाभेकुत्रचिद्गमणेमद्प्राप्याकृतमनाः सन्मनाग
पिप्रस्थातुमश्रेचलितुं अक्षमइतितत्रैवस्थितः किं अन्यथा आगतावस्थादितिभावः। एवमेनेकतैके
रनुशोचयंत्यांराद्यायांप्रथमं प्रियनिकटे प्रेषितासखीपुनरागतेत्याह। अथागतामिती। अथतर्का
नंतरंसाधवमंतरणप्रियंविना आगतासखी अथतविषोदतमूकांस्वस्वामिन्यवस्थावलोकनेन प्रियावस्था
दर्शनेनचतादृशीतांदृष्ट्वाकयाथन्यपारमितंजनार्दनं प्रियं विशंकमानायद्यपिप्रियोपिस्वविहेरणकात
रः गंतुमशक्तः क्वचिन्मार्गेस्थितः। तथापितदज्ञानात्स्वस्थात्पंतमपेक्षतत्वेनान्यथैवशंकमानाजातायतः
समाधवः बहुरमणीवल्लभः अतः शंकापितादृशंप्रियमधुनाजनार्दनं प्रमपीडाकरंदृष्टवदेवतयासहर
मितं विविशंकमानाआह। प्रत्यक्षरमणंकृत्वा मत्समीपमागतइति शंकाकुर्वतीभावनायांतथैवचिति

तइतिविहरपितथैवदृष्टइतिभावः। वसंतरागोक्ततालेतदेवगीतेनवर्णयति। कापिति। कापियुवतिःप्रद्यु
 रिपुणासहविलसति। युवतिपदेनयौवनमद्गर्वितासूचिता। सोपिप्रद्युरिपुःमदस्यरिपुरितितन्मदहरण
 समर्थइतिसूचितं। अतयुवतिकृताएवविलासउक्तः। प्रियस्यसहभावकथनेननायकस्यगोणत्वसूचितं
 तेनयथायथातस्माज्जिलाषस्तथातथासास्वयमेवविलसतीतिकलाकौशलंतस्याः। द्योतितंअल्पएव
 विशेषणद्वयमुक्तंतस्याः। चपलाअधिकगुणेति। मदनशरास्त्रेतेनचपलातरलीकृता। अधिरावाअधि
 कगुणाबंधादि विशेषरूपाः। यस्याः। अतएवतयावशीकृतइतिभावः। कुत्रापिअधिकगुणाइतिपाठः। त
 दारमेतस्यभावात्त्यक्तुमशक्तेत्यर्थः। तदवस्थापनांतांवर्णयति। स्मरसमरोचितंविरचितवेत्ति। काम
 समरायउचितः। विरचितोवेषोपूषणादिरूपः॥ शृंगारोययाश्रूमंगादिरूपोवा। ततोयुद्धेनगलितानि
 कुसुमानियोस्यः। दरः। इषद्विलुलताः। श्मशिताः। केशायस्याः। पूर्ववद्धानां। केशानां। समरवेगेनक्षमथत्वा
 तत्रग्रथितकुसुमपतनेगगनतलात्पुष्यवृष्टिरिवभवतीतिभावः। अथवाद्वंद्वयुद्धेभयात्कंपमानाः
 ताराइवपतंतीत्यतएवाग्रेपितथैववर्णनंतदाह। प्रियपरिरंभेति। प्रियस्यपरिरंभेणवलितः। विकारो
 यस्योः। गाढश्लेषेवि विद्यविकारोदयेनरतिसमरशौर्यसूचितं। तत्सूचकमग्रिमविशेषणमाह। कुचेति ॥५१॥
 । कुचकलशोपरितल्लीतो हारोयस्याः। तादृशीएतेनविपरीतं व्यजितं। पुनरग्रिमावस्थामाह। विचल

दिति। विचलंतोयेऽलकास्तेर्ललितः। आननचंद्रोयस्याः। कामजयेनमुखचंद्रस्यमाधुर्यमनिर्व
चनीयंजातमितिभावः। किंचः। तस्यप्रियस्याधरपानरभसेनकृतातंद्राऊर्द्धनिमीलितदृष्टिर्यथार
सावेशेनतथाभवत्येवेतितथोक्तं। संमोहनास्त्रेणकामोमोहितइवजातः। पुनःसमरवेगमाहाचंचलेति
। चंचलकुंडलाभ्यांललितौकपालोयस्याविपरोतेकुंडलोस्तथात्वंभवतीतिभावः। मुखारितेति। मुखारि
ताजितंजितमितिद्रोयमानारसनायस्याः। जघनगतिंलोलायस्याः। तादृशी। एतेनसमरकोलाहले
निरूपितः। पुनःकामजयजनिताचस्थामाहादधितेति। तादृशेसमरवेगेदधितस्ययद्विलोकितंकामोजि
तइतिरसोत्सोहेनवीक्षितंतेनलज्जितंहसितंचयस्याः। तत्समयोचितरसस्वभावेनतेतेधर्माःप्रकटाभवं
तीतिभावः। पुनःकीदृशी। बहुविधेति। अनेकविधंकुजितंयस्मिन्नेवंयथातथारतिरसेनचरसंप्रापिता
परमानंदरसमग्नाजातेतिभावः। अग्निभवस्थामाह। विपुलपुलकेति। ततःविपुलःपुलकोयस्यापृ
थुःवेपथुःकपःअगोवाणीअंगःसमरअंगोवायस्याः। जितेकामसमरशौर्यासामर्थ्योत्तथाभवतीत्य
र्थः। ततःपुनःश्वसितेनश्रमजनितेनकृत्वानिमीलितामुदिताक्षी। समरविश्वेगेनप्रचुरनिःश्वा
सती। पुनःघूर्णितैवमुद्रितनयनाभवतीत्यर्थः। पश्चात्पुनःविकसदनंगोपस्याःतादृशीचजाता
। पुनःशोभांवर्णयति। श्रमेति। श्रमजलभरेणसुअंगंशरीरंयस्याःतादृशरसानुभवजनितरसोभा
येनरमणीयमित्यर्थः। श्रमजलकपनाकामजयेनतायशांतिनिरूपिता। ततोऽग्निमव्यवस्थामाह।

परिपति। सुरसिप्रियोरसिपरिपतिता। पुनर्गाढमाश्लिष्यस्तथैवस्थिता। अग्रेपुनः शौर्यमवलंब्य
समरोन्मुखौजातेत्याह। रतिरणघोरिति। तत्रैवरससमासिर्भविष्यतीति गीतमुपसंहरतीति। श्रीजय
देवेति। श्रीजयेदेवेन भणितं यत् हरिरमितं तादृग्भाववतां सखीनां वा कलिकलुषं एतद्विरहजनितं प्रति
बंधकं परिशमितं जनतु करोत्वित्यर्थः। इदानीं उच्चैरारुढचंद्रं दृष्ट्वा पुनः स्वविरहकातरतरप्रियवदनस्म
रणेनावस्थांतरं निरूपयति। विरहपांड्विति। स्वविरेहेपांडुयन्मुरारिमुखं कुजंतद्वद्युतिर्यस्येत्यर्थे विद्युन्न
वेदनांतिरयन्तिरकुर्वन्नपि अयेहसखिमेमदनव्यथांतनोति। यतः मनोभ्रुवः सुहृत्कांत्यायद्यपिमद्वि
षयिकप्रियस्नेहज्ञापनात्वेदनांसमर्पयति। तथापिमन्मथसुहृत्त्वेन व्यथामपि जनयति। तादृशप्रिया
भावेतापमेवकरोतीतिभावः। अथवाविरहयापांडुमुरारिमुखं कुजज्ञाने स्वविषयिकाप्रियस्याति
ज्ञानाभवतीति तथा शिष्टं मिलिष्यत्येवेति वेदनाभावोक्तः। तत्रापि मुरारिपदेन रसप्रतिबंधनाशक
त्वात्तत्सहिष्णुत्वाभावोक्तइतोपिमिलनसंभावनया तदभावोयुक्तः। एवं सत्यपितां करोतीत्याश्चर्यं
दृष्टं दृशोभावलाकनजनितपरमतोषणां दोलितमितिभावः। अथवाचुंबनाद्युत्कलिकया तथाभ्र
तांतरत्वेन्यापि हेतुरिति पुनर्विशेषणमाह। रतिपतीति। रतिपतिः कामः स एव मृगस्तरयकाननंता
दृशे। सतत्रवसतीति तद्वलाकनेतदुदयो उक्त एवेति तैव तथाकृतमिति व्यंजितं। किंच। अत्रचिकुर

निचयेदृष्टं तद्वयमुक्तं। एको घनचयदृष्टं तः अपरो रतिपतिमृगकाननइति। तत्र घनदृष्टं ते कुरवक
स्य विद्युत्दृष्टं तउक्तः। तेन निरूपयिता दृकशोभावलोकनेन चातकवसिपासातरलितं प्रियाननं
रसपानाय सोलंठमवलोकयतीति ध्वनितं। काननदृष्टं ते तु अस्मिन्कानने रतिपतिमृगस्तिष्ठतीति
यो मृगयाविहारी सतं मारयतीति तन्मारणार्थमेवाननस्य तरलत्वमुक्तं। यद्यप्यत्र कमेनैव कुसुम
व्याजेन वाणानि क्षिप्तानि केन तत्परवशात्त्वमपिसूचितं। तथाप्यग्रे तं मारयिष्यति समरे जेष्यत्येव
तिन तथोक्तं। अतएव मृगत्वेन तस्य निर्देशः कृतः यतः सः समरभिरुरतः रतिपतिकामः सयुक्तो नि
रूपितः। विमुक्तो जेतुं शक्यइति भावः। किंच। घटयतीति। सुतरां घने निविडे स्थलरूपे कुचयुग्म
ने गगने नीलत्वं दृश्यतइति विशेषणमाह। मृगेति। मृगमदरुच्यारूपिते मकरिकापत्रादिरचनायां
चित्रिते। तादृशे अमलं मणिसरं मुक्ताहारं घटयति। अत्र लुप्तो यमाज्ञेया। किमिवा। तारकपटलमिवा
गगने यथा तारकाः। शोभते तथा मुक्ताहारं मुक्ता अपीति भावः। किंच। गगने चंद्रोपि भवतीति विशेष
णमाह। पदनखेति। पदनखशशिभूषिते। तत्र त्वेयाएकएव चंद्रः इहत्वेनेके। मुक्ताहाररचनायां कुच
युगस्य पदनखशशिभूषितत्वात्तथा तच्छोभावलोकनेन परमप्रीतः ताग्वंधरचया क्रीडाभिर्वकृतवावि
त्यवगम्यते। अन्यथा पदनखसंबंधो न तत्र संभवति। तेन मुक्ताहारस्यापि समत्वेन मालावस्थिति
नी किंतु विषमत्वेन वितता स्थितिः अतएव तारकपटलदृष्टं तौ युक्तः। नहि तारकपटलं मालावद्

गनेभाति अन्यामपि रचनामाह। जितविसत्रकल इति। जितं विसत्रीकलं मृणालखंडं च तद्वृद्धो भ्र
 मान इत्यर्थः। तादृशेषु जयुगले ये करतलं तदेव नलिनीदलं यथा मृणालिसंलभ्य करतल नलिनीद
 लं मरकतवलयं मधुकरनिचये मेव वितरति। एतेन पूर्वसमवेगेन बलयानां स्फुटित्वं सूचितं।
 अतएव पुनस्तद्रचना क्रियत इति तथा कमलदलमधुकरमेडली आवृता भवति तथा शोभन इति भा
 वः। कथं भूते तस्मिन् हिमशीतल इति। एवं सति वलयपरिघायने करकमलशोभाव लोकनेन परम
 कंठितः हृदये स्थापयति पुनस्तच्चुंबतीति तथा त्वमनुभूतमिति तथोक्तं। अन्यमप्युक्तं ताहेतुमा
 हारति गृहजघन इति। रतिगृह रूपं यज्जघनं रतिस्तत्र स्थिता मेव भवतीति तथोक्तं। तादृशजघ
 नदेशे मणिमय रश्मिं विकिरति प्रसारयति त्वर्थः। कीदृशं तत्। तोरणवत् हसनं यस्य। तोरणहसतीति वा
 एतेन रतिगृहद्वारे तोरणमेवावलं विनीकृतमिति भावः। कथं भूते तस्मिन् विपुलः अपघनः स्वरूपं यस्य
 अतएव मनसि जस्य कनकासन इति। मनसि जस्तत्रोपविश्य विश्वसर्वान् जयतीति। राज्यासनमेव
 तदिति सूचितं। किंच। जघनं रतिगृहस्य पुरोभागं अतएव कनकासनत्वेनोक्तं। यथा गृहद्वारे कनका
 दीनां तत्तिष्ठति। तथैतदपीति भावः। तत्र पुनस्तोरणवत् रश्मिनालंकृता तादृशे राज्यवत् कामो भवतीति
 कृतवासन इति विशेषणं। कृतं वासनं अधिवासनं येन कामराजेनेत्यर्थः। तादृशः सजेतव्य इति तस्य जये

स्वोक्तं गपिज्ञापिता। अन्यामपि कौतक लीला माह। चरण किसलय इति। चरण किसलये पल्लवे प्रियेण रचि
तं यावकस्य भरणमलक्तकरं। पूरणं बहि अपवर्णं स्वोत्तधानं जनयति। यथा यथा चरनां करोति तथा तथा चर
ण किसलयस्य स्वाभाविकानुरागभ्रममेव प्रियस्योत्पादयति। न तु स्वं पृथक्त्वेन। तेन मुहुः करणं सूचितं। एववा
रं पूरणे भ्रमे जाते पुनः पूरणं करोति। अतएव भरणपदं पोषणद्योतकं दत्तं। कथमपि भ्रमनिवृत्त्यसंभवे तस्मिन्
हृदयो जिते सति संलग्नत्वात्तद्धृदयं पुनः पावकभरणमिति बुद्धिं जनयतीति हृदयो जित इति विशेषेण
व्यंजितं भवति। एवं परमकौतकसो निरूपितः। कथं भूते चरण किसलये कमलायाः निलये गृहे। समस्तः
श्रियः तत्रो बोपक्षिणा इति भावः। अतएव परमशोभाव लोकनेन हृदयतयो जयति तापशांत्यर्थं। पुनः की
दृशे-नखरूपामणिगणैस्तैः पूजिते। अथवा नखैर्मणिगणैश्च तथारिव पूजितैः अन्यथास्तेषां तत्र जन्मा
संभवात्। एवं मम कदापि भविष्यतीत्युक्तं गपिज्ञापिता। अथवा पूर्वसखी भिश्च चरण किसलय रचितं तद्वद्व्या
दौ तस्मिन् हृदयो जिते बहिरपवर्णं तिरोभावयुक्तं यावकभरणं जनयति। पुनर्विविधरचनायां नवीनमे
वोत्पादयति प्रिय इति जनयतीति क्रियया व्यंजितं भवति। अन्यथा रचयतीत्येवोक्तं स्यादिति भावः। एवं
शृंगारभूषितां कृत्वा पुनः रमयतीत्याह। रमयतीति। एवं कामपि अनिर्वचनीयां माहाभाग्यवंती सुदृशंशो
मनदृष्टियुक्तां सुशृतां अत्यंतानुरागेण तस्मिन् रमयति सति। कीदृशे तस्मिन् खलो बंचकः यथा मां बंचयि
त्वाऽन्यागतस्तथातामपि बंचयित्वाऽन्यत्र गमिष्यतीति तथोक्तं। तादृशश्चासौ हलधरसोदरश्च। क्रियाशक्ति

रूपत्वात्तसोदरत्वेन बहूनां रमणे सामर्थ्यं द्योतितं । तत्रापि हलघरपदेन नखादिदानेन तत्र स्थितकामो
 द्वेघनं कौशलं ज्ञापितं । एवं सतीह विटपोदे अफलं यथास्यात्तथा किमवसं व्यर्थमेव वासभकरवमित्यर्थः
 अफलत्वे हेतुः विरसमिति । विगतौ रसो यत्रैवं यथा तथेति क्रिया विशेषणं । अत्र वासस्तु विफलो विरस
 एव । तत्र च नममगमनं भवेत्तदा कदाचिन्ममापितं निलनं संभवेत्तदभावे व्यर्थमेवेति हेसखित्वमेव वेदति
 प्रमाणयुक्तं । एवमुक्त्वा रेवेदेन दीनासती तूष्णीं स्थितेति तमुपसंहरति । इहरसभ्रण इति । इह कविषु नृपः रा
 जा तादृशो ये जयदेवः तस्मिन् दुरितं खेष्टप्राप्तिप्रतिबंधरूपं नवसतु मम कथं स्वाभिलषितसिद्धिर्भविष्यती
 त्येवं रूपं दुःखं मावसतुः कीदृशं तत् । कलियुगेन चरितं विषयादिवासनया तथाकृतं । तादृशमतः परं मावस
 तु । क्वचिद्विश्रुतिपाठः । तदा प्रवेशं माकरोत्वित्यर्थः । अन्यथानाशोभविष्यतीति भावः । तत्र हेतुद्वयमाह । कृ
 तहसिगुणगुणेन मधुरिपुपदसेवक इति । इरिगुणगानेन सर्वपापनाश उक्तः । मधुरिपुपदसेवकत्वेन कालकृ
 तप्रतिबंधोपिनिराकृतः । एवं दृष्टादृष्टप्रतिबंधाभावरूपानिष्टनिवृत्तिरुक्ता । द्रष्टप्राप्तिमाह । रसभ्रण इति र
 सात्मकलीलानामेव भ्रणनं यस्य ये देवगायति तद्रसात्मकभावरूपमेवेति मनसितदानं दानुभवरूपेष्टप्राप्ति
 रुक्ता । अथवा अत्र गूढाभिसंधिना भावांतरं ध्वन्यते । तथाहि । सखीं पुनः परमखिन्नां दानाधिक्येन वेदति हेस
 खिकलियुगचरितं उभयकलहाचरितं यदुदितं । प्रियानागनजनितोयः खेदः सख्यिमावसतु । तत्र हेतुः

कृतहरिगुणेन मधुरिपु पदसेवक इति । स्तुत्यादिना प्रणिपातेन च तवयत्कर्तव्यं तत्कृतमेव संबद्धं च कस्तदा
तव दोष इति भावः । इवमेवार्थगीतानंतरं सखी प्रति स्फुटमेवाह । नायात इति । हे ससियदि प्रियो नायातः अना
गमने हेतुः । निर्देयः शठ इति । तदोहेदू तित्वं किंदू यसे दुःखिता भवसि । सतु बहु वल्लभः तासामपि प्रियं कर्तव्य
मेवेति स्वच्छंदं तत्र तत्र रमते । एतेन दानीं तामपि त्यक्त्वाऽन्यत्र गत इति सूचितं । तस्यायमेव स्वभाव इति तव किं
दूषणं तत्र । किल न्यत्पश्यः सतु नागतः परंतु तत्संगमायमेव दं चेतः स्वयमेव तत्र यास्यति । तत्र हेतुः दयितस्य
गुणैराकृष्यमाणमिति । तस्य बहु वल्लभत्वाद्दृष्टः समतु स एवेति सोपि विविधगुणवानिति । अतएव तदभा
वे स्फुटत्वं विदीर्यमाणं इदानीमेव तत्र संयुक्तं भवतीति स्फुटदिति वर्तमानप्रयोगः । अथवा दयितस्य गुणैः
स्वेन्द्रियाणां विषयरूपैः स्वरूपसंबन्धिरूपरसादिभिः चक्षुरादिद्वारैव मनसो नुवृत्तिरिति तैरतथा कृतं सत् अत
एव प्रतिक्षणं बर्द्धमानो त्कंठजनिताया अतिस्ति स्यात्परादिव स्फुटत्वं संघातात्पृथक्पृथक् स्वयं राजा अनुचरैरि
न्द्रियैः सहैव यास्यतीति त्वं पश्येति क्षणमात्रेण तथा भवतीति दशमावस्था ज्ञापिता । किंच । अन्योपि भावः स्तु
त्यते पूर्व बहु वल्लभपदकथनेन तामपि विहाय गत इति ध्वनितं । अग्रे पुनः यात्यक्ता तस्या अपि दृश्येवाव
स्था जातेति तच्चेतोपि स्वयं प्रियं संगमाय यास्यतीत्यपि व्यंजितं भवति । भावनायां तथैव भावमिति तदुः
खानुभवे जाते अस्या अपि परमदुःखा सहिष्णुत्वेन करुणया तदुःखविचार एव जातः । नतु स्वदुःखविचा

इति तथोक्तं । तदेव जीवनालंबनमभूदतो ग्रेतथैव वर्णनमाह । देशावरगे एकताले । सखियोरमिता
 वनमालिनेति । हे सखिया एतावत्पर्यंतं वनमालिनारमितारमणं कारिता । वनमालिनेति पदात्कीर्त्तिम
 त्वेन दक्षिणनायकत्वं सूचितं । किद्दशोनतेन अनिलेन तरलं यत्कुबलयंतद्वन्नयनेयस्य गतेन नयनचांच
 त्येन नृत्येनेव प्रक्षोभयित्वा पूर्वतथा कृतापश्चात्पुनरिदानीं सापितेनैव त्यक्ता सति किशलयशयनेन सानपत
 तिकिंतु मूर्च्छिता सति पतत्येवेति भावः । तपतीति पाठे तत्र किंनपति किंतु तपत्येवेति स्फुटमेव । किंच । विकसिते
 ति । विकसितं यत्सरसि जंतद्वल्ललितं मुखं यस्य तेन स्मितादिशोभामनोहरेण यापूर्वरमिता साद्युना तदभावे
 मनसि जविशिखेन किंनस्फुटति । अपितु तदाघातेन विदीर्णभवत्येवेति भावः । किंच । अमृतमिति । अमृतं कर्म
 द्युरं अथच मृदु अतिकोमलं तादृशं वचनं यस्य । तादृशेन पूर्वयस्या तापनिवृत्तिः कृता । सैवेदानीं तदभावे म
 लयजपवनेन किंनज्वलति । अपितु भस्मसाद्भवत्येव । किंच । स्थलजलरुहवद्रुचिर्ययोः तादृशौ कस्वरणो यस्य
 तादृशेन तत्तद्वंधरचनया कस्वरणस्य र्शिनानंदं प्रापिताया सा तदभावे हिमकरकिरणेनापिलुटति यथाग्निज्वाल
 या दग्धालुठति तथेति भावः । स्थलजलरुहदृष्टं तेन चंद्रोदये तस्य विकासः सूचितः । तेनैव हिमकिरणाः
 सुखकरा जाता एव तेन विना तापका अभवन्नित्युक्तं । अन्यच्च । सजलजलदेति । सजलजलदानां समुदयः ॥५५॥
 समूहः तद्वद्रुचिरणतनरसवृष्टिकरणोन्मुखत्वेन तापशांतिः सूचिता । तादृशेन यपूर्वरसेन पूर्णा कृता । सा

तदभावे विरहभरेण हृदि नदलति किञ्चापितु तद्दृश्यं तद्गारेण शतघातवत्येव । किञ्च कनकशेति कनकेन
निकषासमाकनकस्य निकषा अनर्घ्यतोद्वाटिकारुचिर्यस्य तादृशं शुचि निर्मलं च सनयस्थपीतवसनेनेत्य
र्थः । एतेनोद्बुद्धरसाच्छादकत्वेन तदुद्बोधकत्वं निरूपितं । तादृशेन पूर्व्यासंगता-सातदभावे परिजनहस
नेन किं न श्वसिति । सर्वं सोद्दारात्रावने कथमपि एतदर्थं मागतं । सचान्यत्र गत इति परिजनहसनमेव प्रा
प्तमिति किं न श्वासं मुचति । अथवा परिजनाः सपत्नीसहचर्यः यासां प्रेपूर्वखसौभाग्यगर्वेणोत्तरलास्थि
तातासां हास्यस्य सोदु मशक्यत्वात्तथा किं न करोति । अन्यच्च । सकलभुवनजनेति । सकलभुवनजनानां
मध्ये वरतरुणः त्रिभुवनेनैतादृशः कोपीति त्रैलोक्यलक्ष्म्येकपदं तत्तारुण्यं जापितं । तादृशेन पूर्वतथारति
कृताः । इदानीं तदभावे अत्यंतं करुणायुक्तेन रसदेन्येनेत्यर्थः । रूजं कामरोगपीडानवहति किंतु वहत्येव ।
यदि पूर्णो रसो दत्तो भवेत्तदारोगशांतिर्भवत्वेव तददाने तथारोगं वहत्येवेति भावः । एवं रतिपर्यंतामव
स्थां निरूप्य बहुवदत्र भवेन मामपि कदाचिन्मि लिख्यतीत्याशया चिंता मग्ना स्थितेति गीतमुपसंहरति ।
श्रीजयदेवेति । अनेन श्रीजयदेव भणितवचनेन हरिरपि हृदयं प्रविशतु श्रेष्ठुणामित्यर्थः । एवं राधात्स्य
नुगीतेन हरिः दुःखहर्ता सन हृदयं राधाया हृद्देशं प्रविशतु । आश्लेषं करोत्वत्यर्थं पि व्यंजितः । एवं क्षणा
नंतरं बहिः संवेदने पुनरतिदेन्येन मारकान् प्रति प्रार्थयति । मनो भवेति । हे मनो भवानं दनः मनोभवस्य का

मस्थानं दवर्द्धन हे चंदना निल गतेन दानीं तापक त्वान्सममशत्रुः तदानंदवर्द्धक त्वेन त्वमपितथैव प्रतिकू
 लः तस्मात् प्रसीद प्रसन्नो भव नन्वहं दक्षिणः कथं प्रतिकूल उच्यते । तत्राह । हे दक्षिण यद्यपि दक्षिणो सि
 तथापि मनो भवत्येवमम तु वामा एवेति तव प्रसादः प्रार्थ्यते वामतां मुंचेति दक्षिणस्य वामता लोकेन सं
 भवति । यदि न मुंचसितदा मम प्राणहरो भविष्यतीति निश्चितं । त्वं तु जगतां प्राणरूपः तादृशोपि प्राणानां ह
 त्ति चित्तदाक्षणं क्षणमात्रं माघवंपुरः अग्रे निघाय तथा भवेति प्रसाद प्रार्थना । प्राणहरणेन काचिच्चिंता । मा
 घवलोकनात्पूर्वमेव तद्धरणमसत्त्वं ममेति क्षणमात्रं तत्कारयित्वा मुखेन हरेति भावः । अथ वा यदि वामतां
 न मुंचसितदाक्षणं माघवं वसंतं पुरो विधाय वसंतानुगतः स न मम प्राणहरो भविष्यति पूर्ववसंत एव प्रा
 णबाधाकारः तत्र पुनस्त्वं सहायो जातस्तदा प्राणहर्ता त्वमेव जात इति भावः । एवं मनिलं प्रार्थयित्वा काम
 स्य प्रतिकूलता माह । रिपुरिवेति । अदये निदये यस्मिन्ननो गते सति संकेतितगमनोपि मदाति मविचार्य
 न्यत्र गत इति कृतिसंहिते स्मरणं गते सति अयं सरवी संवासः रिपुरिवशत्रुर्यथा वंचयित्वा मारयति तथैताभिः
 कृतमिति स तथा हि मानिलः शिरवीव जातः सुधारत्रिमरपि विषमिव मांदुनोति व्यथयति । सर्वं विपरीतं
 जातं प्रियाः शत्रवो जाताः हिमं वह्निः सुधा विषमिति । यस्मरणे निखिलं प्रतिकूलं भवति तस्मिन्नेव पुनः ह
 दयं बलते अमिल्लाषं करोति तत्रापि बलात् कृतेपि विस्मरणे पुनः स्मरणे भवतितीति भावः । ततः कुल

यदृशां कामः वामः नि काममत्यंतं निरकुशश्चाप्रतिकूलत्वाद्दुःखदाने स्व छंदचरी । अथवा । यतो दुःखमनु
भूयते तत्रैव पुनः प्रेवेशयतीति भावः । अनेनारथनिग्रहे कर्त्तव्येनास्तीति ज्ञापितं । अतः परं सर्वेषां दुःखद
त्वेन सर्वत्रोपेक्षां कृत्वा यमुनां प्रार्थयति । बाधामिति हेमरुथातिल बाधां विधेहि कुरु तव बाधायां यावान्य
राक्रमः कर्त्तव्यस्तावत्सर्वं कुरु मया तस्योदव्यमेव । पंचबाणहे कामप्राणान् ग्रहाण किमपरं कर्त्तव्यं भवि
ष्यति । प्रियमिलनव्यतिरेकेण ग्रहाश्च मस्त्यक्ता एवेति न पुनः ग्रहानाश्चिष्ये । शीघ्रं प्राणहरणे प्रिय एव सं
गता भवामिति तत्प्रार्थना क्रियत इति भावः । हे कृतांत भगिनि । कृतांतस्तु प्राणहरणे उद्यतः सस्यत्वं भगि
नि भवसीति प्राणहरण एवोद्यता भविष्यासि वा कालिं दी भविष्यसीति । ते किं कर्त्तव्यमिति प्रश्नः । यदि त
दूगिनी तदाक्षमान संभवति । यदि च कलिंद पुत्री तदाशांतिरुचिता परं त्विदानीं शांता बहसीति कालिं देवा
सीति ज्ञायते । तदाक्षमया करुण स्वभाव रूपया शांत्या तरंगैर्मंगा नि सिंच । तेन सेकेन देहदाहः श्याम्य
तु एतेन त्वं सदा कलिंद पुत्री त्वेनास्मत्कलहखंडनेन प्रिय प्रायिका भवसीति इदानीमपि प्रिय संगमं का
रयित्वा पश्चाज्जलक्रीडायां तरंगसेकेन तापशांतिं कुर्विति गूढाभि संघि ज्ञापितः । एवं दैन्ये जाते श्रीकृष्णः
प्रकटो जात इति लीलासहितः प्रियस्त्वं रक्षत्विति काचित्कुं जातेरपठवतीत्याह । प्रातरिति । प्रातःसम
ये नीलं नीचोलं यथा । संभ्रमेण प्रेम्णा वा प्रिया वसनमेव परिहितं । अच्युतं उद्बुद्धरसात्मकं विलोक्य राधा

उरः संवीनं पीतांशुकं यस्य प्रियवसनं प्रियया परिहितमिति तादृशं उरो वीक्ष्य किमिदं कृतमिति च कितं य
 थास्यात्तथा सरयो मउले खैरं परस्परं हसति सति नयनयो रंचलंब्री डाचंचलं यथा स्यात्तथाराधानेन आघात
 सम्यक् कृतमिति कटाक्षपातं कृत्वा स्मेरस्मेरमुखः आदेरे वीक्षेत्येत्यंतं हसन्मुख इत्यर्थः । अथवा प्रियक
 टाक्षपातसूचनेन राघामुखे स्मितं जातं तद्वीक्ष्य प्रियस्यापि स्मितमभूदिति स्मेरस्मेरमुख इत्युक्तं । एवं
 परस्परं स्मितं कृतमिति सूचितं । तादृशो यमिति प्रत्यक्षमागत इति नंदात्मजः नंदगृहे एतदर्थमेवाविष्कृत
 तः जगदानंदाय अस्मदृशं सखीनामानंदायास्त्विति आशीर्वादेन प्रियागमनप्रस्तावना कृता ॥ ॥ इति
 श्रीगीतगोविंदटीकायां गूढार्थदीपिकायां विप्रलब्धावर्णने नागरनारायणो नाम सप्तमसर्गः ॥ ॥ ७ ॥
 नागरपदेन दक्षिणनायकत्वं निरूपितं । नारायणपदेन राधाध्यानपरता तदन्यत्र विरागश्च ज्ञापितः । अ
 थागतं प्रियमवलोक्य पूर्वोक्तान्यसंगमशंकया भावनायां तद्गुह्यसहित एव दृष्ट इति बहिरपि तथैव भा
 त इत्यसूयया तथैवोक्तवतीत्याह । अथ कथमपीति । अथेति भिन्नप्रक्रमः । कथमपि बहुविधोपचारेण
 विविधकष्टेन वा यामिनीं विनीय गमयित्वा स्मरवोरैर्जर्जरीतापिसाराघाप्रभाते आगत्यानुनयेन
 विनियं अपराधक्षमापनरूपं वदंतं पुनरग्रे प्रणतं प्रियं साम्यसूयं यथा स्यात्तथा आह गीतेन वदती
 स्म । तदाह । भैरवरागे यतिताले । हरिहरियाहिमाघवयाहिकेशेवेति । हरिहरीति र्वेदे । पूर्वविशंकमा

नारमितं कथापीत्युक्तत्वात्तथाभावनेथैवपूर्वगानं। अतः परमाप्नेपि खंडिताभावेनैव भावनजातेतित
 थैवगानं करोतीति सर्वसुस्थं। तथा हि हेमाधव इतर प्रियाप्रियतत्रैवथाहि। यत्रतव प्रियत्वं तत्रैव गच्छेत्यर्थः
 ननु किमेतदुच्यते मयानकुत्राप्यन्यत्ररमितं तत्राह। हे केशव शिथिलकेशसौंदर्ययुक्तस्फुटमेव दृश्यते रतिस
 मरवेगेनैव तथा संभवात्। तत्तस्मान्ममयाग्रे कैतववा दंकपदवाक्यमावद। सत्यं वदसि चेत्वेदो न जाय
 ते। लक्षणानां फुटत्वे पिचेन्नमन्यसे तदामनसि क्षोभो भवति मावेदिति प्राप्यते। किंच। तत्समीपागने तव ता
 पशांतिर्न भविष्यति मनस्वस्तत्र संलुप्तत्वात्। अतस्तामेवानुसरहे सससीरुहलोचनतादृग्धृतिधारणेन
 तत्संबंध्यनरागोपिलक्ष्यते। ननु यद्नुसरणमुच्यते साकामयानजायते तत्राह। यातव हरति विषयादमिति।
 हरतीति वर्तमानप्रयोगेनेदानीमपितस्मरणेनैव विषादाभावः सूचते। अतएव लोचनयोरपितथा वि
 कासः अतो यथा विषादनिवृत्तिस्तत्रैव गमनमुचितमत्र तु व्यर्थमेवागतमिति भावः। किंच। अन्यान्यपिलक्ष
 णान्याह। रजनिजागरजनि तेति। सरसीरुहलोचने तिसंबोधनमात्रापि ज्ञेयं। हे सरसीरुहलोचन। रजन्यां ज
 नितो यो गुरुजागरः गुरुपदेन स्वस्य निद्राभिघोषे पितदधीनत्वेन जागरो जात इति सूचितं। तेन यो रागः
 आरक्ततातेन कषायितं पुंडरीकसदृशमपिकोकनदभ्रमं जनयति। पुनः कीदृशं। अलसनिमेषं दूर्णित
 सहितः निमेषो यस्य एतेन प्रातरीषद्विकसतश्च दशमुक्तं। तादृशं तवनयनं स्फुटप्रकटीभूतं अनुरागं

ती

द्विषयकं स्नेहमेव वहति । जागरजनितोयं नरागः किंतु तत्संबन्धनुरागा एव प्रकटः कीदृशं अनुरागं उदितः
 रसाभिनिवेशोयेन तथासेहत्यर्थः येन कृत्वा तत्र रसाभिनिवेशो जातः सा एवायं प्रकट इति भावः । अथवा
 उदितोयोरसः तथासहतत्रैवाभिनिवेशोयस्येति नयन विशेषणं । एतेनाद्यापि पूर्वानुभूतरसाभिनिवेश
 एव धूर्णितत्वान्नयेन दृश्यते इति केतव वाक्यादिना न गुत्संभवतीति ज्ञापितं । अन्यच्च । कज्जलेति । कज्जलेन म
 लिनश्यामेये विलोचने मलिनपदेन तादृशोभावोपि ज्ञापितः । तथापि तत्र यच्चुवनंतेन विरचितं नीलिमरू
 पं यस्य । यद्यपि अरुणं तत्तथापि तादृशं रूपं प्राप्य मिति मलिनसंगेन निर्मलस्यापि माक्रिन्यं लघ्नमिति
 भावः कटाक्षितः । तादृशं तव दृशानवसनं अधरेः हे कृष्णतेतनोरनुरूपं तनोति । सर्वांगे श्यामत्वेनाद्य
 रमात्रस्य तथा ह्वेतन्वावै सादृश्यं स्थितं सांप्रतं तस्यापि श्यामत्वेन तदनुरूपं जातमिति तामसाभिसोर
 तव सर्वमुपपन्नमेवाश्रूदिति भावो व्यंजितः । अन्यदपि लक्षणं वर्णयति । वपुरनुहरतीति । स्मरसंगेस्य
 त्स्वरनस्वरसतंतस्येस्वायस्मिन् तादृशं तव वपुः मरकतशकले हरिणमणिखंडे कलितारचिते १५८११
 या कलधौ तस्य सुवर्णस्य लिपिः तस्याः रतिजयस्य लैखं पत्रं अनुहरतीवा इमानि नक्षतानि न भवंति किं स्व
 तु मरकतशकले सुवर्णाक्षरलिखितरतिजयपत्रमेव स्फुटतरमिति भावः । किंच । चरणकर्मलेति ।
 प्रियायाः चरणकर्मलात् लगत यदुलक्तकं यावकं तेन सिक्तं । बंधविशेषे मजनितेन सात्विकभाव

जेनवाखेदजलेनतत्रसलग्नमितितथोक्तं। खेदजलस्य बाहुल्याद्वलदित्युक्तं। अतएवसेकउक्तः। पुनरुदारंतश्चैक
जनि तानुरागेण पुनरुक्तं यो ह्यसितमंकुरितमिति भावः। तादृशंतवहृदयंबहिर्मदनदुमस्य नव किसलयरूपं परिवार
रमिवदर्शयति। हृदये अलक्तारागोचं नभवति किंतु कामदुमस्य परिवाररूपाणि किशलयान्येवो ह्यसितानीति भावः।
पूर्वमंकुरमात्रं नृक्षस्य स्थितमिदानीं फलपर्यंतं जातमित्यलक्तकचिन्हेन ज्ञायते। अथ वामदनदुमस्य किशलय
परिवारं घनुः शरादिरूपं मां दर्शयति। एतद्दर्शनेन कामो मां मार्गणैः प्रहरतीति तथोक्तं। पूर्वमन्यत्र गत इति
संदेहेनांकुरमात्रं स्थितमप्येतद्दर्शनेन सकामः पल्लवितो जात इति दुमत्वेन निरूपितः। अन्यदप्याश्चर्यम
हादज्ञानपदमिति। अथ दृष्टे रगतं प्रात्पदज्ञानस्य पदं क्षतं। गाढत्वेन क्षतकरणेन तस्य स्थानमेव जातमिति क्ष
तपदमित्युक्तं। तादृशंतन्ममचेतसि खेदं जनयति। क्षतंतवपीडा ममेत्याश्चर्यं। एतेन स्वस्यैक्यं ज्ञापितं।
ननु यथा तव मया सहैक्यं तथा ममापि त्वया सहेति चेत्तत्राह। कथयमीति। एतत्तववपुरघुनापि कथमभेदं
थयति। मम तु तव क्षतजनितपीडया त्वया सहैक्यं कुट्टमेवामत्पीडा तव नारीति। एतद्दुःखं एतदिति परिदृश्य
मानं लक्षणसहितं तवचेन्मत्पीडा भवेत्तदा एतानि लक्षणानि वपुषि न भवेयुः अतएव ह्यपुः मया सहा भेद
कथं कथयति अपितु न कथयतीत्यर्थः। अतएवाघुनापीत्युक्तं पूर्वकदा विश्यां देहोपि भवेत्। अतः परं लक्षण
दर्शनानंतरं कथं कथयतीति तववपुरेव भेदं सूचयतीति भावः। अन्योपीतवैक्या भावे हेतुर्दृश्यते तदाह। बहि

रिवेति हे कृष्ण यथा तव रूपं बहिर्मीलिततरं दृश्यते तथा मनोऽपि तव भविष्यतीति नूनं निश्चयः। अ-
 न्यथा जनकं कथं वंचयसे तत्राप्यनुगतं तव वाग्बिश्वासेनानुसृतं। अयं साधुरिव वदति चेत्सत्यमे-
 व भविष्यतीति विश्वासः। अन्यथा करणैर्वंचनैव ककृतेति ज्ञानं भवति। वचनं तु मनो धर्म इति त-
 स्यापि मालिन्यं निश्चीयते। समर्थस्य वंचनाप्युचितानतु दुःखितस्य। न दाह। असमेती। अस-
 शरज्वरेण दूनदुखितं। तादृश्यं चेद्वंचयसितदा बाह्याभ्यंतरं मलिनमेवेति निश्चयः। निर्मलत्वा-
 भावे निर्देयतापि व्यंजितेति तामेवे स्फुटयति। भ्रमतीति। भवानत्र वने अबलीकबलाय भ्रमति तस्मि-
 मत्र विचित्रं करोति नवीनत्वेनाश्चर्यं करोति किंतु न करोतीत्यर्थः। यतः पूतनिकैव तव वधू वध निर्देय-
 बालचरित्रं कथयति। सा वधू रूपेणैवागता बाल्येपि तव निर्देयत्वज्ञानेन तथारूपेण प्रविष्टा। तादृश्य-
 पि महाक्रूरतवाग्रे स्वल्पैव जातेति ज्ञापनाय कप्रत्ययांतं तन्नामोक्तं। एवं बाल्येपि तव निर्देयत्वभा-
 वः। इदानीं तु त्वं समर्थः वयमबलाः बलरहिताः तर्हि अस्मत्कबलकरणं न चित्रमिति भावः। एवम-
 तिदुःखेन मूर्छां प्रापिते तव तूष्णीं स्थितेति गीतमुपसंहरति। श्रीजयदेवेति। हे विबुधाः समस्ताप-
 चारज्ञानवत्यः सम्यक् श्रीजयदेवभणितं रतिवंचितायां खंडितयुवतिः राघातस्या विलापं शृणु-
 तश्रुत्वा तदुपचारं कुरुतेति भावः। कीदृश विलापं। सुधामधुरं सुधातोपिमधुरं प्रियस्येत्यर्थः। पुनः

कीदृशं। विबुधालयतोदुरापं स्वर्गब्रह्मलोकवैकुण्ठस्थानामपिदुरापं। दुः प्राप्यं। यस्य विलापस्यै
वं दुर्लभतासुधातोपिमधुरत्वं तस्याः प्रियवचनानां तथापि किं वाच्यमितिभावः। अथवा
हे विबुधाः श्रोतारः शृणुत। ननु विलापश्रवणे किमर्थं प्रेरणामिति चेत् तत्स्वरूपं निरूपयति वि
शेषणेन। सुधामधुरं विबुधालयतोपिदुरापमिति। तेन कर्मज्ञानविहितभक्तिभिर्दुः प्राप्यमि
त्युक्तं। एतेन विलापस्य रसामकत्वं ज्ञापितं। अतः परं पुनर्बहिः संबन्धेन सत्युपात्मैपिनिर
पेक्षजातित्याह। पद्येन। तदेवमिति। हे कितवधूर्त्तवदं इति मिति क्रोधेन प्रत्यक्षमंगुल्यानि
दृष्टिं हृदयं पश्यंत्याः कीदृशं तत् प्रियायाः पादात् लङ्गेन दुरितं अत एवारुणछायं च तत्
हृदयं चेति समस्तं पदं तादृशं बहिः प्रसरन् अनुरागो यत्र मां दर्शयितुमेव तथा कृतं तादृशं पश्यंत्याः
मम अद्य प्रख्यातः प्रणयभर आवयोः प्रणयभरः सर्वाधिक्येन सर्वत्र प्रसिद्धः। तादृशरथाद्यभंगो जा
त इति तेन कृत्वा इदानीं तदालोक रत्नवदर्शनं लज्जां जनयति। मम तव दर्शनैकज्जाभवतीतिभावः।
एतादृशप्रणयभंगं कृत्वा पुनः तद्दृक्षणानि पुरः कृत्यनिः शंककथं तिष्ठति मया तु प्रणयभंगे जाते तद
ग्रस्थातुं लज्जया न शक्यते अननकथं स्थीयत इति चित्रं। किंच। तादृश्यप्रणयस्य भंगो जात इति शोक
करणादपि लज्जां जनयति। यस्य लज्जाकरणमपेक्षितं तस्य तु नारत्येव मया किमर्थं शोकः कर्तव्य इ

तिचित्रं तस्यसंकोचश्चेत् शोकः पोषकः असंकोचे व्यर्थ इति लज्जामेव जनयतीति भावः। एवं
 कलेहेन महाशोकसागरे भज्जं ली इति कर्त्तव्यता मूढे वस्तिता। तत्समये काचिन्सर्वाकुंजांतरेणैक
 स्मात्पतिवतीत्याह। अंतमेहिनेति। कंसरिपोर्वंशीरवः वः श्रेयांसि व्यपोहयतु विशेषणप्राप
 यत्वित्यर्थः। कथं भूतो वंशीरवः कुरंगीदृशां अंतमोहनं श्रवणमात्रेण कुरंगीणां यथांतमेहिनं रसा
 नुभवकरणं तथेतासामपीति नावः। पुनः मौलिघूर्णनं अर्थरसानुभवेन तथासंपादनं। पुनः प्रेपथ्यो
 रचनायां मिलनं दारपुष्पस्य विस्त्रसनं श्रवणमात्रेण देहाद्यनुसंधाभावाद्दूररचनायामेव विसंस
 नं भवतीति तथोक्तं। पुनस्तस्त्राकर्षणं स्तब्धानां मानवतीनां करषणं मानं त्याजयित्वा प्रियाधीनक
 त्रत्वं दृष्टोर्दर्षने दर्षणं। गानसमया लोकेनेदृष्टेर्वाहर्षणं। एतावत्कार्यकरणे महामंत्रः सिद्धमंत्रः वि
 नैवसाधनं तत्क्षणमेव सर्वसंपाकः। ननु कामिनीनां स्वाभाविकतरलचित्तत्वात्तथासंपादनं किंचि
 त्रं। तत्राहा दृष्यदिति। दृष्यं तोये दानवाः बलिष्ठाः तैर्द्रियमानानां सर्वदाप्रथेन कंयमानानां दिविष
 दांदुर्वीरदुरवापदांश्चक्रुः तेषां दानवभयजनितदुःखापदं विस्मारयित्वा रवरूपानं दानुभावकः ॥६०॥
 दुर्वीरदुःखस्यपि विस्मारेण न महासामर्थ्ये द्योतितं। अथवा। गूढाभिसंधिना किंचिद्रहस्यं व्यंजय
 ति किंसत्रद्वेन प्रारकत्वाद्द्विरहावज्ञेयः तस्यरिपोः श्रीकृष्णस्य वंशीरवः वः श्रेयांसि व्यपोहयतु

कीदृशः कुरंगीदृशां विरहशुजंगमदृष्टानामिति शेषः। कंसपदार्थानुरोधादत्रापितथावंगतव्यं। ता
दृशीनां तद्विषवेगेनां तमोहिनं मूर्च्छाभवति तेनांतःकरणानुसंधानाभावः सूचितः ततौ मोलिघू
र्णनंतद्वरथायां भवतीति सकलैन्द्रियाणामनुसंधानं सूचितं। तादृग्दृशायां कर्णादिषु मिलनयो
प्रदारः तस्य विस्त्रंसनं भवतीति शरीराननुसंधानं प्रदर्शितं। पश्चान्तं भोजडीभावः अंतिमावस्था
सूचकः एतेषां सर्वेषां मारकधर्माणां विरेहपिसंभवात्तन्साभ्यमुक्तं। तेषामाकर्षणे दूरीकरणे प्रिय
प्राकटत्वेन दृष्टिहर्षणे च महामंत्रः सिद्धमंत्रः। यथाशुजंगदंशो मंत्रवादिनामंत्रपठनेन ते दोषानि
राक्रियंते तथाऽनेनापि वंशीरवकूजनेनैते दोषानिरस्यंत इति भावः तासां तदा कर्णनेन तत्वनुसंधा
नात्तत्संकेतमनेन प्रियसंगमो भवतीति जीवनदातृत्वं सूचितं। अतएव तज्जायकदृष्टिहर्ष
णवदमुक्तं। दृष्टस्य दृष्टिर्विषया भवति तस्या हर्षत्वकथनात् प्रथमं मंत्रश्रवणेन दृष्टेरेवोन्मी
लनं जायते पश्चादन्येषां मनुसंधानं भवति। तथारवश्रवणेनापि दृष्टेरेवानुसंधानं पूर्वपश्चाद्
न्येषामिति सूचितं। पुनः कीदृशः दृष्यन् योदानवः दुःखदत्वेन कामः कीडोपयोगिन्यो विरहिण्यः
तासां दुरवाराणां दुरवापदां अन्येन निवारयितुमशक्यत्वाद्दुर्वारपदं। तादृशांनां मंत्रशः मंत्रशक इत्य
र्थः। तादृशरवश्रवणे तत्संकेतागमेन प्रियसंगमेन तथा भवतीति भावः। एवं श्रीराधाविरहा

ति निराकरणोद्यतस्य श्रीकृष्णस्य संकेतितसकेतागमनप्रस्तावनाकृता। अतः परं सर्गसमाप्तिः ॥ ॥
 इति श्रीगीतगोविंदटीकायां गूढार्थदीपिकायां विलक्षणलक्ष्मीपतिनामाष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ ॥ ॥
 मया सर्वा विहाय केवलमेतदर्थमेवागतमित्यनुयाकिमुच्यत इति विलक्षणताविस्मया न्वितता श्रीकृष्ण
 सेतितयोक्तसर्गः। अतएव लक्ष्मीपदमुक्तं तादृशोपितया ॥ गत इति ज्ञापनाया एवंप्रभेण विषादविषं
 तां वीक्ष्य जग्रे स्थितं श्रीकृष्णं च दृष्ट्वा काचिन्सखी श्रीराधां प्रतीवदति। तामन्मथेति। अथेत्युपांशुना
 तरं मन्मथेन खिन्नां खेदं प्रापितां रतिरसेन भिन्नां विदीर्णां अतएव विषादसंपन्नापश्चादनुचितितां ज
 न्यसंबंधजनितं हरिचरितयया। अतः कलहांतरिता जाता तादृशीं रहः एवंप्रते उवाच। उक्तवती। गुर्ज
 रीरगे यतिताले। माघवे माकुरु मानिनि मानमय इति। हे मानिनि अये इति हितेन संबोधनं। त्वं मानं मा
 कुरु। येतोयं माघवं मालक्ष्मीरूपात्वमेव तस्याघवः त्वदेकप्रिय इत्यर्थः। तादृशो मानेनोचितः। अ
 थवा। बहुप्रियोपि त्वदेकजीवन इति सर्वा विहाय त्वदर्थमागत इति सनकर्तव्य इति भावः। अथवा। गाढमा
 नेन बहुप्रियत्वात्कदाचिदन्यत्र गच्छेत्तदा सर्वं विफलं भविष्यतीत्याशयेनापि माघवे मानं माकर्वित्युक्तं। ॥६१॥
 अथवा। अय इति माघवविशेषणं तदाऽयं शुभावहरूपेत्वमेतावद्भावनायां कल्पयित्वा दोषारोपक
 करोपि ननु तस्मिन्कश्चिन्नदोषोस्तीति ज्ञापितं। मनाकरणे हेतुमाह। हरिरिति। हे सखि मद्युसंबंधिपक्वे

वहति सुतोति शेषः। अथवा। भवनस्यैव विशेषणं। तादृशसमये चेद्भवते स्वयं हरि रभिसरति तदा
किमपरमधिकसुखं। अतः परमधिकं सुखं किमस्तीति त्वमेव विचारया। अन्यसमयेपियं वि
नास्थानुमशक्ति किंपुनर्वसंते तत्रापि त्रिविद्यपवने-तत्रपुनः खैरं प्रियश्चेत्तदा गच्छति तदामान
करणे कारीतिरिति इदानीं वाञ्छितसमय इति सन कर्तव्य इति भावः। भुवन इति पाठे त्रैलोक्ये कि
मपरमधिकसुखमित्यर्थः। किंच। इदानीं फलभोगकाल इत्याह। लालफलाद्पीति। तालफलाद्पि गुरु
कुचकलत्रां किमुविफली कुरेष फलं तु भोग्यमेव मानेन तस्य विफलीकरणे नोचितं। ननु एवं कठोरत्वस्य
शसिद्यत्वं भविष्यति तत्राह। अतिरससमिति। अत्यंतरसरहितं। कठोरत्वेपिरस्यैवानुभावकमिति भा
वः तादृशं कुचकलत्रां किं विफली कुरुषे प्रियकरस्य शीविना तस्य विफलत्वं मेव। इदं फलं तद्भोग्यमेवेति क
रगृहणं विना न भोगः कर्तुं शक्यत इति विफलत्वमुक्तं। कुचयोः फलत्वं कलशरूपत्वं चात्रोक्तं प्रियमिल
ने शकुनार्थमुभयभेदेपेक्षितमित्युभयरूपत्वं निरूपितं। अनेन विद्यात्राप्येतदर्थमेवोभयरूपत्वं रचि
तं त्वं किमेतत्त्विः फलं कुरुष इति भावोपि व्यंजितः। किंच। विफलीकरणे सुखं द्विषादं माकुर्वित्याह। कि
मितीति। विफलासतीयत्वं रोदिषित किं व्यर्थमेव। यदि दुःखतदामानं माकुरु। किमेवंकरणे हास्यं कार
यसीत्याह। विहसतीति। तवत्वदीयेव युवती सभात्वां विहसती किमेवं विकलाजातेयं यतोनिः कारणं

॥६२॥

प्रियमुपालभते । तवसरव्योपिसकलाः चातुर्यकलासहिताः त्वं विफलेति स्वस्य महान् वेदः सूचितः । यु
 वतिपदेनान्योः स्त्रियः सपत्न्यावाज्ञेयाः । ननुपालंभने हेतुर्देश्यतइति चेन्नेत्याह । कतीति । कतिवारमे
 कवारमिदं कथितमपितु कथितमेव तदप्यनुपेदमिदानीमेव शीघ्रं कथितं । तत्किमित्याकांक्षायामाह ।
 मापरिहरेति । अतिशय रुचिरमिति निदिषित्वा दुपालंभने हेत्वभाव उक्तः । तादृशीमतिभनो हरिं पापिरेह
 रिमाह्यजेत्यर्थः । अत्यंतमपूर्वतरपरमकाष्ठापन्नसौंदर्ययुक्तं वस्तु हस्तगतं चेत्कश्चित्परिहरति । तत्त्व
 याकृतमिति तवैव दोषननु प्रियस्य सतु सर्वा विहाय त्वां प्रेवागतइति । तव परिहारऽन्यत्र गमने पितस्य
 न दोषः । यतोयं हरिः सर्वदुःखहर्ता सर्वासांतदूरीकर्तव्यमेवेति भावः । अतः परमपियद्वचनं मानयेत्याह ।
 सजलनलिनदलेति । सजेरुपेदेन तत्कालावचितत्वं ज्ञापितं तादृशैर्नलिनदलेः स्वहस्तेनैव विरचितेश
 यने स्थितमिति शेषस्तेन त्वन्मार्गमवलोकयं स्तिष्ठतीति सूचितं । तादृशं हरिं त्वमेव लोकय । परमसौंदर्य
 निधानं दृष्ट्वा नयने सफलयः किंवृथा मानेनेति भावः क्वचिन्मृदुनलिनीदलशीतलुशयनइति पाठः एवं क
 थनेषि खेदमेव दृष्ट्वा पुनर्वदति । जनयसीति । मनसि गुरुखेदं किमिति जनयसि त्वं वृथा शंकर्या खेदमु
 त्पादयसि खेदे हेतुर्नारस्येवेति जनयसीत्युक्तं । ततो मम वचनं शृणु । कीदृशं वचनं । अनीहितभेदमिति
 नईहितः भेदः उभयोश्चितभेदः प्रीतिभेदो वा येन तादृशं मया द्वचनं उच्यते मुहुर्मुहुस्तद्युवयोर्यथा म
 नोभंगऽप्रेमभंगो वा न भवेत्तदर्थमिति मद्द्वचने कृतयुवयोः प्रीतिः स्थास्यति नो च दूढमानेनेदानीं प्रीति

॥६२॥

भ्रंशाभविष्यतीतिभावः। किंचमथैवदृशंभेदरहितउच्यतेअन्यस्यावचनमेवंभूतंसर्वथाभेदानुत्सादिकंन
भविष्यतिकिंतुभेदे। एादकमेवेतिवचनविशेषणेनव्यज्यतेअतोमद्वचनंमाननीयमित्याहा। ॥हरिरि
तिहरिःउपयातुतवसमीपेआयातुआगमनानंतरंहरित्वस्वभावात्तद्वदनमाधुर्यविलोकनेनदुःखस्व
यमेवगमिष्यतीतिसखीहृदयं। आगतःपुनर्मधुरंबहुबदतु। तद्वचनामृतेपीततद्रसास्वाहापुनस्त
एवगमिष्यतीतिभावः। किंच। व्यर्थहृदयंविद्युरं करोषितत्किमिति-प्रयोजनंविनोभयोरपिहृदयंतथा
जातंतंविनातवत्वांविनातस्येत्यर्थः। एवंसखीवचनंश्रुत्वाअह्नींगीकारेणैवतूष्णींस्थितेतिगीतमुपसंहर
ति। श्रीजयेदेवेति। श्रीजयेदेवस्येदंभणितंअतिललितंश्रवणेमनोहरंपुनर्हरिःचरितंआचरितंयेनतादृशं
रसिकजनंभगवद्भावसहितंजनंसुखयतु। एतद्वचनेनातस्तद्भावोदयेतदनुभवसुखंप्रापयत्वितिभा
वःएवंसतिभावांतरमपिसूच्यते। तदाह। अतिललितसखीवचनश्रवणेनरसिकजनंमानश्रेयव्यात्सर
सहृदयांराधांसुखतुयतोहरिचरितंइश्चरितंलीलारूपंयत्रतादृशमित्यपिध्वनितं। ततःसखीजनेदयिता
कारणायाद्यतेसतिकिंचिस्मितंकृत्वासफ्टकुटिबंधंनिषेधमुखींप्रतिपुनःसखीवदति। सिग्धेयत्पुरुषेति
हेविपरीतकारिणि-तवतद्वक्तं-यद्वीखंडस्यचर्चाआलेपःविषंशीतांशुःतपनःहिमंहुतबहःक्रीडामुदः
पूर्वभनुभूतास्ताएवेदानींयातनारूपाजाताःयतरस्वविपरीतंकरोषिततस्तवापिविपरीतंभवतिसुखदाअ
पिदुःखजाताइतिभावः। तदेवविपरीतकारीत्वामाह। स्निग्धेप्रियेत्वंपुरुषाक्रसितादृशेकूरत्वंनोचितंपुनः

प्रणमति तस्मिन् त्वस्तस्त्रासिवोविनयं करोति तत्र स्तस्त्रानशोभा करोति तथा त्वमेव । यच्च पुनः रागिणि अनु
 रागवति तस्मिन् त्वंद्वेषस्थासि सचत्वयि अनुरागं प्रकटयति त्वंद्वेषं प्रकटी करोषि । सचत्वयि संमुखः त्वं मुखो
 भवसि इति सर्वयुक्तमेव । तव विपरीते कृते सर्वविपरीतमेव । भवतीति भावः । किंच विपरीतपदव्यंजितमर्थ
 माह विपरीतकरणं लुरतिसमये युक्तं तदभावे अयुक्तमेवेति ज्ञापनाय तत्सामयिकं विपरीतत्वमुच्येतेति
 ग्धे प्रिये त्वं पुरुषा भवस्मि विपरीते परमशौर्ये रतिसमरे कौर्ये मु चितमिति तथा पुनः प्रणमति शयनस्थि
 ते अथवा दैन्येन चाटु कुर्वति तस्मिन् त्वं स्तस्त्रासि प्रगल्भतयारति कारिणासीति तथोक्तं । पुनरागिणिरति
 समरशौर्यरागवति प्रिये द्वेषस्थासि तज्जया कांक्षासहितासि पुनस्तस्मिन् मुस्वे त्वं विमुखतां यातासि
 कामजयानंतरं लज्जया विमुखत्वमेव प्राप्नोषीति तथा त्वमुक्तं । एतत्सर्वं भाव्यर्थत्वेन यद्यपि निरूपितं
 थापि वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेति वर्तमानप्रयोगे नोक्तमिति भावः । एवं कथनेन रविपरीतं कर्तव्यं
 नेदानोमेवं विपरीतमिति सर्वोहादिव्यंजितं । ततः सर्वा संकेते न हीरमागच्छंतं दृष्ट्वा कुंजांतरेण सर्व्यः पठि
 तवत्य इत्याह । सांज्ञानेति श्रीगोविंदपदारविंदं अशुभस्कंदाय वदामह इति संबन्धः । कीदृशं तत् सांज्ञानं
 दायः पुरंदरः गोविंदाभिषेकेण तत्प्रसादेन चागंदस्य सांद्रत्वं जातमिति तथोक्तं । तदादिभिर्दिविषद्वंदैः मु
 कुटं द्रनीलमणिभिः कृत्वा संदृशितः इदिरात्रमरायत्रतादृशं तत्र हेतुगर्भविशेषणमाह । अमंदाहरादिति ।

अमंदादरादानमैमानभंगानंतरमाहात्म्यज्ञानेजातेआदरेणनमनंतप्रसादेनविनाभभवतीतितदु
त्तयाभगवत्प्रसादोपिसूचितः। तेननमनेकृतेमुकुटस्थितेद्रनीलमणिसेबंधेनभ्रमश्रीसहितंतद्विशि
तं। पुनःकीदृशंस्वच्छंदंयथास्यात्तथाअभिषेकेपूर्वजार्थमंगप्रक्षालनेव। अथवातत्रैवमकरंदवत्सु
रंयथास्यात्तथागलंतीयामंदाकिनीतयामेदुरंधनंतादृशंबंदाभइइतिभावः। अत्रकिंचिद्वांतरम
पिब्यज्यतेदिविषत्पदनक्रीडायामपितिष्ठंतीत्यंतरंगसख्यो निरूपिताः। पुरंदरःआदिपदेनब्रह्मरुद्राव
पिउक्तौतेनसालिकराजसतामसगुणरूपसामदामभेदेनमानविदारिकाइतिपुरंदरपदेनसूचितं। अएवप्रि त
यानमनेनसांद्रानंदताप्युक्ताआदरोपितताएव नमनेतादृशैःसरवीचैदेःतथाकृतं। तासामानमनेमुक्ताहारादिपत
नान्मकरंदरूपमंदाकिनीमेदुरभित्युक्तं। रसात्मकविलोचनेनविदंतिमिलतिअस्मानुज्ञानातिचेतिगोविंदस्तस्य
पदारविदंतापहारकत्वेनविरहजनिताशुभस्कंदायवंदामहे। अतःपरमस्मत्प्रभित्याःअस्माकमप्यशुभनिवृत्ति
र्जातेतिरसात्मकभावेनमनंकृतमिति व्यंजितं। एवंश्रीकृष्णागमनप्रस्तावनाकुला॥ इतिश्रीगीतगोविंदटीका
यांगूढार्थदीपिकायांमंदमुकुंदोनामनवमःसर्गः॥ ६॥ अत्रमोक्षदानापीतिकर्तव्यतायांमंदःअलसोजातइति
सर्गेतिशात्वमुक्तं। अतःपरंश्रीकृष्णाःस्वयमागत्यविनयेनमानंनिराकृत्यहापंदूरीकृतवानित्याह। अत्रांतरइ
ति-एतस्मिन्नंतरेदिनांतैराधामुपेत्यसत्रीउंहरिहरितादरतयेत्युक्तापराधेनलज्जासहितंयथास्यात्तथा

प्रियावलोकनेन सानंदं गद्गदं पदं यस्मिन् एवं यथा तथा हरिः इति वक्ष्यमाण उवाच । कीदृशीं मसृणः चिक्रुणः गाढः
 निराकर्णा योग्यो यो रोषस्तस्य वशाद् सीमनि श्वासः मुखे यस्यास्ता दृशीं सुमुखी रोषवशाद् कथनेन सखी कथि
 तं न मनसि घृतमिति सूचितं । असौ मतिः श्वासकथनेन क्रोधोवेशेन ता दृशं मुखं सखीभिः दृष्टमप्यसह्यमिति
 ज्ञापितं । शोभनमुखकथनेन बहिः क्रोधरंतमनोतिवृत्तइति ज्ञानं भवति । कथं भूतां इति सखी वदनां । ईक्षितं स
 खी वदनं यथा गतद्युष्माकमेव कार्यं यद्वृत्रप्रिये रणगतमिति सखीषु क्रोधहर्षसंयुक्तादृष्टिः कुतेति तथोक्तं । वदन
 मिति पोठ क्रिया विशेषणं ते सखीसंमत्यावचनमुक्तवानइति व्यंजितं । सखी उमिति ईक्षितसखी वदनामित्यत्रा
 पियोजनीयं । तेन भर्तुरलोकेन लज्जामभिनीय सखी वदनमीक्षितवतीति सूचितं । तेन च स्मितमपि सूच्य
 ते मुखे अतएव शोभनमुखत्वमपि ज्ञातमिति सुमुखीमित्युक्तं दिनांत इति रात्रिमारभ्य तावत्पर्यन्तमपि
 यदा मानं नात्यजत्तदा स्वयमेवागमदित्युक्तं । तदेव गीतेन वर्णयति । वराडो रागेणा अष्टताले । प्रियचारुशी
 ले मुंचमपि मानमनिदानमिति । हे प्रिये त्वंसदाममप्रिये वनतु कदाप्यन्यथापि । तत्र हेतुः चारुशीलइति ।
 चारुमनोहरं श्री लोस्वभावाद्यस्याः । अनेन यदेव त्वं करोषि तत्स्वभावता एव मणीयमिति सर्वदा प्रियत्वमेव
 ति भावः । एतेन तव मानदशापि मनोहरा पूर्वाक्तवचनान्यपिता दृशान्येवः परं मिलनाभावजनितस्वेदे
 नोभयोरप्यस्वार्थ्यं तिष्ठतीति मानः समीचीनो न भवतीति त्यागमाह । मुंचेति । मयि मानं मुंच । मयीति कथ

ननस्त्रिग्येयत्पुरुषासीतिश्लोकेक्तधर्मवत्त्वसूचितं। तातादृशेमानो नोचितइतिभावः। तत्राप्यनिदानंनिःकारणं
 भ्रममात्रेणसर्वकृतमित्यर्थः। अथवाप्रियेचारुशीलइतिमयीत्यस्यैवविशेषणं। तेनस्वस्मिन्नपितादृग्धर्मवत्त्वात्ता
 दृशेमानो नोचितइतिसूचितं। किंच। त्वंममप्रियाहमपितवप्रियेभवति. ननिवारयतिचेह्रियत्वंगच्छेदिति सर्वथा
 ननिवारयतीतिवत्तत्पुनर्यथा ममेदानीं तथा न्यदेत्याह. सयदीति। सयदितत्कालमिदानीनित्यर्थः। भदनानलो
 मममानसंहरति. तर्हि किं कर्तव्यं तत्राह। देहिमुखकमलमधुपानमिति। अस्यश्यामकमिवेतितद्रसंदेह। एवंभू
 तस्यौषधदानमेवोचितंनत्वदानमितिभावः। नन्वहंनदास्यामित्वयैवकर्तव्यंतत्राह। वदसीति। मयित्वयाऽ
 पराधारोपःकृतइतिसापराधत्वप्रयात्स्वृतस्तत्कर्तुमशक्यं. यतोहंत्वदधीन. अतरत्वंयदि किंचिदपिवदसित
 दाकिंवावदिष्यतीतिभयजनितंतिमिरंमोहरूपंअतिघोरंमहाकंपादिधर्मसहितंभवति। तादृशमपितवदंत
 रुचिकौमुदीहरति। सास्मितरूपेति। स्मितावलोकनेतवानुरागज्ञानेनभयंनिवर्त्तते. रागोभयप्रतिपक्षइतिभ
 यंनिवर्त्तते. तथापिस्वतःकृतिःकर्तुमशक्ये. अतःप्रार्थ्यते। किंचस्वदनचंद्रमाअपिस्फुरन्योऽधरसीध्र. व
 वचनोद्विरेणतथाभूतोयोऽधरसीध्रुःतदर्थंममलोचनचकोरंरोचयतितत्पानार्थमुत्कंठाकुलंकरोतीत्यर्थः।
 यद्यपिवदनचंद्रस्यावलोकनेलोचनयोःपानंजायताएवतथाप्यधरसीध्रवेरोचयतीतिपदकथनेनवदनचं
 द्रकर्तृकमेवपानंतयोरीप्सिततममितिद्वितीयांतत्वेनव्यंजितंभवति। अतस्त्वत्कृतिरेवप्रार्थ्यते। ननुत्वम
 पराधीतुभ्यंनकिंचिद्देयमस्तीतिचेत्तत्राह। सत्यमेवासीति। यदित्वंसत्यमेवापराधंमयिप्रत्वाकोपिन्यासित

दाखरनवरशरश्चातरूपं दंडं देहि । अपराधस्य दंड उचितः । सोमं क्रियते अन्यच्च घटयेति । भुजबंधनं घटय-द्वेष्य
 स्य भुजबंधनं क्रियता एवेति तत्कुरु किंच । हे सुदति । शोभनादंताय स्याः सेति रद्वंडनमपि जनय-अतिक्रो
 धेन तथा भवति अथवा येन वातवसुखं जातं भवति तदेवरचय मया सर्वमगी कुर्विति प्रार्थ्यते-नन्वेवं किमिति
 दैन्यं कुरुष्वेव द्वारस्तव संतोति चेत्तत्राह ॥ ॥ त्वमसीति ॥ ॥ यद्यपि संतिवद्भ्यस्तथापि जीवनं त्वमेवासि यतो मयि ता
 सां समाजस्थे जीवनं त्वय्येवति वृत्तीति भावः । अन्यथे दानीं नवकोपे जीवनं वैक्तव्यं च न स्यात् । अतस्त्वमेव जी
 वनमिति भावः । न केवलं जीवनमात्रं किंतु ममांगाणां भूषणमपि त्वमेवासि त्वद्भ्रतिरेके भूषणादिकमपि न रोच
 तइति । ननु तव भूषणरूपा बद्ध्यो न तु अहमेवेति चेत्तत्राह । त्वमसि मम भवजलधिरत्नमिति । मत्संबधि
 ति भवजलधौ लीलासृष्टिरूपसमुद्ररत्नं अनर्घ्यं माणिक्यं त्वमेवासि-मध्यनायकमाणिरिव शिरोभूषण
 मणिरिव वा अतः सततं से देवतत्रापीह समये भवती मपि तस्य जीवनस्य भूषणस्य वा अनुरोधिनीनां भव
 तु जीवनानुरोधकत्री भवतु पूर्वमुखे कमलरसपानदानेन जीवनं देहि नो च त्वय्येव प्रविशति । तत आदि
 गनादिदानेन सर्वो भूषणरूपा भावोपश्चाद्भवजलधिरत्नं भवेति-तत्तु सर्वोपरि विराजमानमिति त्वमपि वि
 परीतरसे तथा भवेति भावः सूचितः । एवं यथा त्वं भूषणकर्त्री भवसि तदर्थं मम हृदयमति यत्नं तिष्ठति-सर्वदेव
 त्स्य त्वं देवतिष्ठतीति भावः प्रयत्नं तु यथा मत्तः कश्चनापराधो न भवेदिति । एवं सावधानत्वेतिः कारणं कोपो ॥६५॥
 अयिनो चितइत्याह । नीलनलिना भूमिति । इति ब्रिइदानीं तव लोचनं नीलनलिना भूमपि कोकनदरूपं च

रयतिकोपेनारक्तं जातमिति। तदस्य कोपेन तादृशं लंनयुक्तं। यदि कुसुमशरबाणजनितो योभावः अनु
रागरेतेन रंजितं करोषि चेत्तद्युक्तं। एतेन नेत्रयोः कोपधारणं न युक्तं किंतु कुसुमशरबाणजनितो भावः
वधारणो य इति सूचितं। अथवा। इदं कुसुमशरबाणो भवत्यतो लक्ष्यवेद्ये युक्त इति कयाक्षबाणेन नं मारयि
ष्यामिति मालक्षीकृत्य तादृशभावेन रंजयसि अनुरामयुक्तं करोषि उज्वलयस्योत्यर्थः। एतदनु रूपं कोपेन
तथाकरणमनुचितमिति भावः। अथवा अपराधिनमेनं मारयिष्यामीति कुसुमशरबाणभावेन कोपेन
पिमालक्षीकृत्य रंजयति तदा कृष्णां मां मेवरंजयसि कोपेनापि मयि दृष्टिकरणममानुरंजयमेवेत्येतदनु
रूपमित्युक्तं। एतेन कोपेनापि मयि दृष्टिकुर्विति सूचितं। किंच। इदं द्विद्यवचनश्रवणेनेषस्मितमुखी
दृष्टिचकारेति तदा प्रियः किमेतानि भूषणानि विपर्यस्तानि तानि यथास्थानं भूषितानि कुर्वित्याह। स्फुरति
तव कुचकुंभयोरूपरिमणिमंजरीमणानां कांति छटाप्रसारीता सामंजरीव प्रातीति तथोक्तं। तादृशी स्फुरतु
तत्र स्फुरती तव हृदयदेशं रंजयतु तथा शोभयारंजितं भवत्वित्यर्थः। अन्यच्च। रश्नापि तव घनजघनमंडले
रसतु मधुरं कुजतु प्रयोजनं मन्मथनिदेशं घोषयतु मन्मथज्ञां घोषयतु युद्धार्थे सज्जी भवतेति तवां
मानि प्रतिवदत्विति भावः। एतेन कुंभयोरूपरिमंजरीमणोपरि घटापताकेरवारश्ना उद्दीपकवादित्रं म
न्मथो राजा तदा ज्ञया युद्धं कर्तव्यमिति सूचितं। अत्रान्यदपि व्यंजितमुच्यते। कुचकुंभयोरूपरिमणिमंजरी
रूपः सनस्वस्वरूपमेव तत्र स्फुरतु तेन तव हृदयदेशोप्यनुरक्तो भवत्विति। अग्रे स्पष्टमेव। किंच। अन्यत्स

वेतिष्टतुतवदासीनांयत्कार्यतदर्थमपिभामाज्ञापयेत्याह॥ ॥स्थलकमलगंजनमिति॥ ॥हेमसृणवा
 णिमसृणासस्नेहावाणीयस्यावदेतिसूचितं। किंतदित्याकोक्षायामाह। तवचरणद्वयंसरसंलसनअलंकर
 गायस्मिन्तादृशंकरवाणिइदानींपदपल्लवेतन्मिलुष्टंवर्ततइतिदास्यातत्कसव्यंअतःसेवकत्वेनमामे
 वापज्ञायतत्करणइतिभावः। चरणस्यशोभात्रेणकरसंबंधजनितसात्विकादिभावविभिचान्मानधर्माःस्वतए
 वनिवत्तिष्यंतइतिहृदयं। अग्रिमधर्ममाहविशेषणैः। स्थलकमलस्यगंजनंअलक्तकरचनांतरंसंकेतस्थल
 गमेतस्यगंजनंभवति। तथाशोभतइत्यर्थः। पुनर्ममहृदयस्यरंजनंरंजकंसंबंधविशेषणवाच्याश्र्यंतरंतथेह
 र्थः। अतावरतिसमयेपरमशोभांप्राप्यतीतिलकरणोत्कंठोतरलतानिरूपिता। किंच। अन्यदपिकिंचि
 त्प्राथ्यते। याचकप्राथितंमहतोदयंभवति। तत्राप्युदारस्येत्याह। स्मरगरलखंडनमिति। त्वंममशिरशिय
 दपल्लवंदेहिदानंकुरु। कोदृशमुदारं। परमदातृत्वगुणसहितंएतेनपदपल्लवस्तदानोन्मुरवाएवत्वमेव
 लुब्धाभवसितदनुरोधंकरोषितन्नोचितमितिभावः। किंच। पदपल्लवस्तमत्करस्यशोत्सुकः। अग्रप्रसर
 णिवास्ति त्वंमुरवेननिषेधंकरोषितन्नोचितं। एतेनमानःशिथिलंजातइतिसूचितं। ननुकिमेतावदैन्यया
 चनाक्रियतेतत्राहविशेषणं। स्मरगरलखंडनमिति। स्मरगरलस्यखंडनकारकइदमेवेतितथाप्राथ्यते। ए
 वंसतिदययायथापल्लवादिनामंत्रंपठित्वाविषमुत्तार्यतेतथानूपुरादिरणितसहितत्पदपल्लवंशिरसि
 घृत्वाएतद्विषमुत्तारणीयमितिभावः। किंच। ममशिरसिमंडनरूपमपीदमेव। मंडनार्थंपल्लवंशिरसिघा

यते तथा स्यापि पल्लव रूपत्वेन धारणेन त्वदीयस्य मम परमसौभाग्ये प्रविष्यतीति भावः। शिरोमंडनं तु सौभ-
ग्यद्योतकमिति तथोक्तं। अन्योपि हेतु धारणे। ज्वलतीति। मयि दारुणमदनकदनानलः ज्वलति स्वयं ज्वलन्-
मां ज्वालयति। पदपल्लवोरसात्मक इति तस्य धारणे तदनलशांतिर्भविष्यतीति भावः। किंच। वनमालः पल्ल-
वेनैव शांतिः क्रियत इति। अतएव वनानलद्योतकं कदनपदमुक्तं। अरुण इति पाठे तापकत्वादारुणः सूर्यः
तदा पल्लवेन छाया भवतीति नेतापशांतिरुचिता। किंच। मदनलप्रयात्तव पदशरणं गतस्य मे तस्य पल्लव-
ययारक्षाकर्तव्येत्यपि सूचितं। अतएवाग्रे वदति। हरतु तदुपहितविकारमिति। तेन उपहितो यो विकार-
स्तं हरतु। तस्य हरणं तत् छायायैव भवतीति तथा प्रार्थयते। एतेन परमदैन्यं सूचितं। एवं दैन्यं दृष्ट्वा चारुश्रील-
तया कोमलजातेति गीतमुपसंहरति। इति चतुलचाटुपटुचारुमुखैरिण इति। मुखैरिणः रसप्रतिबंधक-
मानविवारकस्य राधिकामधिकृत्य यद्वचनं जातं तदिति एतावदित्यर्थः। इति प्रकारं कंवा। तर्को दृशं च
टुलं लाचण्यसहितं सरसंचाटुप्रियं पटुसमर्थं अन्येन दूषयितुं नशक्यं चारुमनोहरं श्रवणं मात्रेण सेवी-
याणां स्वस्मिन्नासक्तिजनकं। एतेने तादृशवचनामृतप्रवेशेन द्रवीभूतां तः कारणदेहप्राणेंद्रियाजाते-
तिसूचितं। तादृशं तज्जयतीति संबंधः तदेव पुनः पद्मावतीरमणो योजयेदेव कविस्तद्भारत्याभणितं।
अथवा यदि भाति सर्वदा चरणाविदमाश्रित्य तिष्ठतीति पद्मालक्ष्मी तद्वती राधा तस्यारमणः यथैव त

न्मनो नुरंजनं भवति । तथैव रमणकर्त्ता श्री कृष्णः सा एव जयदेवकविः तत्कृतिकरणे स्वयमेव तदंतस्थि
 तो जातस्तदाविष्टो वा तस्य या भारतो रसात्मिका वाणी तथा भणितं । एतेन साक्षाद्भी कृष्णेनैव तद्भणितं न
 तु जयदेवेन तिसूचितं । अन्यथा साक्षात्प्रभुविषये एवं निरूपणे जीवस्य काशक्तिरतिष्ठरूपत्वात् । किंच
 जीवस्य ज्ञानेपि वाणी कथं निःकर्तुं समर्था भवतीति । तादृशं अतिशान्तं परमानंदरूपः रसात्मकस्य प्रभो
 रीदृग्रूपमेव परमानंदजनकमिति सर्वमनवद्यं । अन्यथा रसात्मकनैव न स्यादिति भावः । अतः परमानेत्य
 क्तेऽपि इतरसंबन्धगोघवत्त्वादेन सहसंगं न करिष्यामीत्याग्रहवंती प्रत्याह । परिहरेति हि प्रणयिनिमयी
 त्यस्यैव विशेषणं वा । कृतरातं को प्रययेन तादृशमपि अन्यत्र गतइति शंकां परिहरत्येति भावः । यतो
 हे सर्वदा त्वत्तः स भय एव तिष्ठामि अतो न्यत्र गमनसंभाव नैवने तिसूचितं । किंच । अन्यत्र गमनासंभवे
 ऽन्योपि हेतुः प्रणयिनी ल्युक्तः तेनेषदपि त्वत्कोपे त्वमसि मम जीवनमित्युक्त्या जीवनान्यथावस्थासंभ
 वा लुत्तोगमनं संभवतीति सर्वथा शंकां न कर्त्तव्येति निरूपितं । वासनापि न रक्षणीयेति क्रियायां परी
 ल्युपसर्गोक्तः । किंच । सर्वथा शंकाभावे अन्यामप्युपपत्तिमाह । त्वयेति । घनोस्तनो जघने च यस्यास्ताह ॥६७॥
 इत्यात्वया आक्रांते स्वांते मच्चित्ते औदौ स्वांतमेवा तिसूक्ष्मं तच्च घनस्तनजघनया त्वयाक्रांतं अतएव तस्मि
 न्परानवकासि निसति अन्यप्रवेशावकाशाभावयुक्ते सति वितनोरन्यः ममांतरं नकोपि विशति । यस्य

तनुस्तादृशः कोपिनविशति। वितनुत्वात्तस्य प्रवेशः। अतएव सधन्यो जातः यत्र तव वासस्तत्रैव तस्येति धन्य
त्वं तस्योक्तं। अतनु प्रवेशेन तत्कृतपीडापिसूचिता। अतो हे प्रणयिनि तद्युक्ते मयित्कृतपरिरंभारं भेवि
द्येयतां विद्येहि। मया यरीरंभारं प्रः क्रियते त्वयापि विनयेन क्रियतामिति भावः। सत्यस्य ते। परीरंभारं प्र
इति विशेषणं। मयि विद्येयतां विद्येहि इति संबन्धः। एवमुक्ते सप्तकुटिबंधं संकुचन्नासापुटं स्फुरद्दधर
दंशोत्तरलितवदनं ऊरुसद्रसप्रसंभ्रमाकुलसजितविलोचनां तबाणं यथा स्यात्तथा विलोकयंतां प्र
त्याह। मुग्ध इति। हे मुग्ध सुंदरि ममैतदपि परममनोहरं भातीति मयि निर्दयं यथा भवति तथा दंत
दंशं विद्येहिः यथेदानीमनुकरणं क्रियते एवंकरणे चेदाकाशोत्तदा तथैव विद्येयं। किंच। अन्यान्यपि
दार्बल्यबंधनिविडस्तनपीडनानि विद्येहि। अपराधिनः देये देउ सतानि क्रियंता एव। एवंकरणे यथा
तव कोपप्रचंडता भवति संबोधनं। किंच। एवंकरणे चेतस्संतोषस्तदा तानि विधाय मुद् मुद् हः
प्राक्कहि। एवकारणत्वमेव विद्येहि नान्यः कश्चनेति ज्ञापितं। तत्पुनः शीघ्रं कुरु। अन्यथा त्वदीयमं
अन्यामारयतीत्याह। नपंचबाणति। एते असवः पंचबाणा एव चंडालो भिल्लः निर्दयकर्मकरणा
च्चंडालत्वमुक्तं तस्य काउदलनात् न प्रयांतु। मागच्छतु। समारयतीति तद्दृष्टेन त्वदीयस्य प्राणानां
प्रयाणनोचितमिति भावः। आक्क हीति प्रयातीति पाठत्वमेव दंडं कुरु नोचेच्चंडालो मारयतीति प्रा

॥६८॥

णाः प्रयातिततत्तनयुक्तमित्युक्तंभवति । किंच । त्वदीयस्यत्वत्कृतदंड एवोचितः न त्वन्यकृतपीडस्य
 पिस्तुचितं । एवं प्रियवचनश्रवणेनकुटिलक्रमं गाडंबरं कृत्वावलोकयतीप्रत्याहु । शशिमुखीति
 । चंद्रवत्तन्मुखदर्शनेनशशिमुखीतिसंबोधनंकृतं । हे शशिमुखी त्वेयंभंगुरावक्राभ्रयुवज
 नाः स्तरुणी जनाः तेषां मोहायकरालाक्रूराश्यामाकालरूपावासपीभुजंगीभ्राति । त्वंशशिमुखी
 तवमुखचंद्रामृतपानायचलंतीकालभुजंगीयंनतुभ्रः । यथाभुजंग्यादंशमोहोभवतितथाकुटि
 लयाभ्रयोऽवलोकनेतरुणिनामपिनायिकाभावनिवृत्तिपूर्वकंनायकभावोत्पत्तौ तन्मिलनाभावज
 नितान्त्योमोहोमूढाजायतेपुनस्तरुणस्यभ्रमैतियुवजनमोहतिपदेनसूचिते । साभ्रान्यतोयुवजनांमो
 हस्यवक्तुमनुचितत्वान्तशोक्तमितिभावः । तत्राप्यवलोकनमात्रेणमोहंस्तनोपि विशिष्टं ततोमोहनिवृ
 त्त्युपायमाह । तदुदितेति । तदुदितं यद्द्रयं त्वत्संगाभावजनितविरहातिरूपं तस्यभ्रजनाययूनांप्रत्येकं
 तत्तद्भावरूपाणां त्वद्वरसीधुसुधेवसिद्धमंत्रः नान्यउपायइत्यर्थः । एतेनतासांभ्रपिभावनायांयदित
 त्सुधासंबंधं तदातापश्यांत्यास्वभावस्फूर्तिर्भवति नोचेन्मोहेदर्शयति एतत्तीहि मंदीयोमोह एतन्मंत्रेणवि
 नाकथं निवर्ततइति समंचोदयइति व्यंजितं । अथवा । अत्रभातीतिवर्तमानप्रयोगेणैतत्समयेऽन्याव
 लोकराभावात् युवजनपदेनतादृग्धर्मयुक्ताः सरुवीजनाज्ञेयाः यद्यपिसरुवीनामेतदाकांक्षापिमनसि

॥६८॥

कर्तुमयोग्या तथापि तासामाकांक्षाभ्रैवमोहं कृत्वा संपादयतीति न तासां दोषः अग्रे पुनः त्वत्सुधैव
 सिद्धमंत्र इति। स्पष्टमेव। सुधारूपत्वाज्जीवयति। साधुरूपत्वात्सर्वविस्मारयति सर्वदा स्वस्मिन्नेव तृष्णा
 च जनयतीति भावः। एवमप्यनुत्तरे प्रार्थयति। व्ययतीति। हेतुत्वमपि दुःखेनातिक्षमा जातेति त
 थासे बोधनं। अत इदं वृथा मौनं निराकरणमवचनमां व्यथयति उभयोः पीडाजनकत्वाद्नुचि
 मिति भावः। हेतुरुणि। तारुण्यजनितमधुरालापलावण्यवैदग्ध्यप्रागल्भ्यादिरमणीयत्वं मधुराला
 पैः पंचमं कौकिलस्वरं प्रपंचय। विस्तारय। दृष्टिभिश्च तापं विनोदयदूरीकुरु मुहुर्मुहुरवलोकनार्थं व
 हुवचनं। प्रतिक्षणं विलक्षणभावै। वीविलोकनाद्बहुत्वं। प्रतिक्षणं विलक्षणभावै वीविलोकनाद्बहुत्वं
 हेसु मुखिशोभनं मुखं यस्यास्तादृशमयि विमुखीभावं तावद्भिमुच। तावदितियावन्मम सुधादानेन
 जीवनं संपादयसि। इदानीमौषधार्थं मागतं मानमुचत्यागमाकुरु। हे मुग्धे अतिशयस्निग्धो हंतवप्रि
 यः स्वयं उपस्थितः अत्यंतपीडाधिक्यज्ञापनाय स्वयंपदं। अतः परमपिचेत् मामुपेक्षसे तदा प्रिय
 पीडाविचाराभावात्प्रियत्वनिवृत्त्या मुग्धैव मूढैवेति ज्ञापनाय तथासे बोधनं। नमुचसिचेत्परम
 सौंदर्यसुभगैवेत्यपि जापितं। एतावदुक्ते स्मितयुक्तमानेन दृष्टमिति तन्मुखमेव कामरूपत्वेन
 वर्णयति। बंधूकद्युतिबंधवइति। हे कुंदाभदंति स्नेहरूपत्वात्कामरूपत्वाच्च तथासे बोधनं हे प्रिये तव मुखं

कामरूपमेवेत्यत्रेहेतुमाह। सतुपुष्यायुधस्तान्यपिपंचैवेतिगणयतिअथेतेऽधरोबंधकद्युतिवांघ
 वइत्येकमायुधं। इदानीस्त्रिगधः गंडोपिमधुकछविरितिद्वितीयं। स्त्रिगधत्वेनपांडुत्वनिवृत्तिः सूचि
 ता। लोचनमपिनीलनलिनश्रीमोचनंजातमितितृतीयं। पूर्वतुकोकनदतुल्यत्वमुक्तंसांप्रतंत
 न्निवृत्त्यासर्वाणिरस्वभावंप्राप्तानीतिसूचितं। पूर्वीविरहतायेनाधरेशोपजनितापांडुनास्थितातन्नि
 वृत्तिःबंधकद्युतिकथनेनोक्ता। गंडेरूक्षतास्थितासोद्युनास्त्रिगधःमधुकछविश्चोक्तं। लोचनमपि
 पूर्वकोकनदरूपंघारयतीत्युक्तंसांप्रतंनीलनलिनश्रीमोचनमितिस्वाभाविकस्थितिरुक्ता। चकास्ते
 तिक्रियासर्वत्रयोज्या। किंच। नासाचतिलप्रसूनपदवीमन्वेतीतितुरीयंएतेननासायाजपिस्फुर
 णादिघर्माभावात्समतानिरूपिता। कुंदाप्रदंतीतिपंचमं। इतिहेतोःपंचबाणःकामःत्वन्मुखसेवत
 इतिस्फुटं। एतेनैतन्निखिलशोभादृष्टासोपिमुग्धोभूत्वाअत्रैवतिष्ठतीतिज्ञापितं। अतएवत्वन्मुखसे
 वयाविश्वमत्रयंसर्वाजनरूपंविजयतेत्वन्मुखदर्शनेनसर्वासांपुंभावस्यजातत्वात्कामार्तिजोतेति ॥६६॥
 भावःसर्वाभ्यामप्येवंभावस्तदाभांजयतीतिकिमाश्चर्यं। त्वांजेतुंनशान्कोतीत्याश्चर्यं। अतए
 वसेवांकरोति। किंच। सतुपुष्यायुधस्तान्यपिपंचैवेतिभांजेतुंनशास्तथापिजयतितत्प्रापय
 त्त्वन्मुखसेवयैवेतिप्रायःपदमुक्तं। एवंमुखसेवकामत्वद्योतितं। चंडीतिसंबोधनंपूर्वघर्मस्मार

कलेन परिहासकथने। इदानीं सकामत्वेन सकलांगानि स्वभावानुरूपधर्माणि जातानि तितथावर्ण
यति। दृशाविति। हेतन्विपृथ्वीगतात्वं विबुधयौवनं विबुधानां संबन्धयौवनं बहसीति आश्चर्यं पृथिव्यां
तदसंभवात्। अथ च विबुधाः रसज्ञास्त्रोक्तनिखिलधर्मज्ञातारः तत्संबन्धयौवनं रसज्ञास्त्रेयानिलक्ष
णान्युक्तानि तन्निखिललक्षणयुक्तं यद्यौवनं तद्वहसीति निरूपितं। तानिलक्षणा न्याह। दृशो तव
मदेन रसजिता लहं देन अलसे मदालसे स्तः। वदनं इंद्रुमत्यास्पदं। इंद्रोर्मतिः। अयमिंद्रोरेवेति व
दनेन याद्रुमतिस्तस्या अस्पादं स्थानं वदनामिंद्रुम्रमेव जनयतीति भावः। गतिश्च तव जनस्य ताव
कस्य मनोरमयतीति। विलासगमनं सूचितं। तवोरुद्धयं च विधुरं भंबिद्युतारं प्रायेण तादृशं। एते
न रसात्मकत्वं सौंदर्यं रति सुखदायकत्वं च द्योतितं। रतिश्च तव कलावती विविधबंधकलायुक्ता तव
श्रुवौ च रुचिरा त्रित्रेया लेखात्तद्रूपद्रव। एतेन सर्वं रसात्मकत्वं रसोद्दीपकं चेति निरूपितं। माने निवृत्ते
रसात्मकधर्माः प्रकटा जाता इति भावः। किंच। अतश्चिदर्थत्वादाश्चर्यं निरूपयति। तथा हि। पृथ्वीगता
विबुधयौवनं देवसंबन्धयौवनं बहसित्याहो आश्चर्यं। तत्राह। दृशो तव मदालसे। मदालसा
नाम्नो काचिदप्सरो विशेषा। तथा इंद्रुमती नाम्नी च काचिद्देवांगना। तथा मनोरमापि काचिनसै
वरं प्राप्रसिद्धा। रतिरुक्तकामस्थबद्धः चित्रलेखात्तु प्रसिद्धे वेति। एतेनैतादिव्यांगनाः रूपेण सर्गव

स्ता अपि एकैकेनैवांगेन जिता इति तवातिशयसौंदर्यद्योतितं । तादृशी त्वं मम प्रियेति स्वस्थघन्यत्वं
सूचितं । एवं प्रसन्नतयारसा विभक्तिजाते तदंतरे कुजांतरेण काचित्सखी श्लिष्टार्थं पठितवतीत्याह
प्रीतिवदिति हे सख्यः हरिः सर्वदुःखहर्त्ता वः युष्माकमपि प्रीतितनुतींद्रं करोत्वित्यर्थः । तकिमित्यकां
क्षायामाह । कुवलयपीडनेति । यः कुवलयपीडेन गजेन सार्द्धं संभेदवान्सगतवान् । यथा सिंधुना सिंधु
रुद्धे लितः संगच्छेति तथा संगतवानित्यर्थः । कथं भूतेन तेन । राधापीनपयोधरयोः स्मरणकृत्कुं
भौयस्य तादृशेन गतेन तत्पयोधरस्मरणेनैव तत्र संभेदं कृतवानिति सूचितं । तेन संभेदेन यस्मिन्
दौर्गत्यत्रैजनि कसाहिकभावेन खिद्यति सति पुनः क्षणं मीलति सति अनावस्थां प्राप्य वति स
ति एतेन राधाविषयिणी श्रीकृष्णप्रीतिरेव स्तुति सूचितं । पश्चाज्जा भदवस्थायां क्षिप्तः दूरे निक्षि
प्तो द्विपोयेन तादृशे सति जितं जितमितिकं सस्य व्यामोहकोलाहले भूत । कुवलयपीडे हते जित जि
तमितिकोलाहलः कसस्य व्यामोहकारको जात इति भावः । तादृशो हरिर्घुनापि दुष्टनिवारणेनेष्टक
रोत्विति व्यंजितं । किंच । न्यदपि किंचित्सूचयति । तथाहि । कुवलयवत् आपीडः आसमंतात्पीडनं
यस्य अथवा तद्वद्यदापीड्यतेन सार्द्धं यथा गजेन कुवलयस्यापीडनं क्रियते तथा कृत्वेत्यर्थः
तादृशेन राधापीनपयोधररूपेण स्मरणकर्त्रा पुर्वानुभूतस्येत्यर्थः । तादृशेन कुंभेन त्वत्कुच

कुंभेनरणरतिसंगरेसंभेदवान्सूगतवान्। पुनः संभेदक्षणेस्थितिसतिरसाविर्भावेनस्वेदयुक्त
सतिक्षणं पुनः ध्यानदशायानेत्रनिमीलतिसतिअथानंतरंक्षिप्तः द्विपोथेनविहारगजेद्रड्वली
लांकृतवतिसतितत्कृणात्कंसस्यमारकत्वेनतद्रूपस्यव्यामोहकोलाहलोभूत्। तत्कीदृशादृत्यप्रा
ह। जितंजितमितिअलंअलमि। एतेनकामोजितःसनमूर्च्छितोजातइतिभावः। तादृशादृशिवःसस
जनानांप्रीतितनुतांतादृशसानुभवेनपरमसंतोषकरोत्वितिस्वामिनीसंगमलीलायाःकामजयस्यच
प्रस्थावनाकृता॥ ॥ इतिश्रीगीतगोविंदटीकायांगूढार्थदीपिकायांमुग्धमाधवोनामदशमस
र्गः॥१०॥ श्रीमत्प्राणप्रियाप्रसादेजातेनवीनमेवसौंदर्यंजातमितिमुग्धत्वंलक्ष्मीपतेरपित
त्प्रासादेनसौंदर्यातिशयइतिज्ञापकमाधवपदं। अथसमानानंतरंकीडोपक्रमंसखीप्रस्तव
यतीतिनिरूपिता। सुचिरमिति। सुचिरंबहुकालपर्यंतंअनुनयेनमृगाक्षींअन्यसंगत्रांकयत्
कितंनयनो। सहजसुभगत्वेनवातादृशीं। प्रीणयित्वाकृतःवेषःरत्युपरयोगिभावात्मकस
कलंशूषणादिशृंगारोयेनतादृशकेशवेअतिमृदुलसूक्ष्मवरोष्णीषांतगतिकेशकृतसौंदर्यद्यो
तनार्थकेशवपदं। तादृशकुंजशय्यागतवतिसति। इहापिदृष्टिमोषेप्रदोषेस्फुरतिरचिताःरुचि
राःमनोहराःप्रियस्यप्रियभावुकाःशूषाययातादृशींपुनःनिरवसादांमत्तःकालुष्यरीहतांता
दृशींराघोजगाद। तदेवगीतेनवर्णयंती। मुग्धेप्रद्युमथनमनुगतमनुसरराधिकइति। हेमुग्धे

॥७१॥

परममनोहेरमधुमथनं मधुनामदोनवगजेन्द्रइवरतिरणमथनं करोति । अथवा मधुः प्रतिपक्षः
कामः तं मश्नातीति कामजयाद्यतमित्यर्थः । अथवा विविधश्लेषणश्लेषितत्वेन नवोक्तसदनेक
चित्रकुसुमशोभाशोभितं वसंतं स्वशोभयातिरस्करोतीति तथा । तादृशं मधुमथनं हेराधिकेत्
मनुसर । समधुमथनत्वमपिराधिकात्तदाराधनयोग्यारसरूपेत्यर्थः । कथंभूतं तं संप्रतिइदानीं
तवप्रसादानंतरं मंजुले अतिरमणीयेवंजुलसीमनिवेतसमागंकींउाकुंजेतत्रकेस्त्रिशयनं
अनुयातं प्राप्तं तादृशं ज्ञात्वात्वमप्यनुसरः अयमभिसारसमयइति । ननुखं किमेवं प्रेरय
सितत्राह । विरचितचाटुवचनरचनमिति । विरचिताचाटुवचनरचनायेन पूर्वत्वामेव बहुधा
क्तवानगच्छत्युनः मांप्रत्यपिदैन्येनोक्तागतइति । पुनः कीदृशं तवचरणेरचितप्रणिपातं । ए
वप्रणिपातंकृत्वा संप्रतिवंजुलकुंजेगतमितिसंकेतस्थलं पूर्वनिभूतसूचितं । एवं संकेतस्थ
लंसूचयित्वा तर्थागमनार्थमुद्दीपयतीत्याह । घनजघनेति हे घनजघनस्तनभारभेरे । निविडजघ
नस्तनभारंभरतीति तथा दरः ईषन्मंथरः यश्चरणयोर्विहारः विलासगमनंतत्तु उपेहि । संकेतार्थं विला
सगमनं कुर्विति भावः । ततस्तादृशं विलासगमनेन मुखरितः मणिमंजीरोयस्मिन्नेवं यथास्यात्तथा
मरालानां निकारं न्यक्त्वा विद्यहि । पूर्वगतौ मथं रत्वं विलासगमनार्थं । तत्र च दरत्वं शीघ्रगमनार्थं प्रणिमं

॥७१॥

जीरणितार्थचोक्तं मंजीराणामपि मुखरित्दूरादेवघ्राणप्रियागमनज्ञापनार्थं तद्वर्णेन तदुक्तं ठा
तरलस्य तत्सकारार्थं कपुरकारार्थं चोक्तं । किंच । मरालानां शब्देति मधुरः गमनमपि तथा । त्वद्गमनमंजी
राणां कृणितेन तत्र यमवलज्जिता भविष्यतीति भावः । किंच । इदानीं प्रियस्तव मंजीरानुकारित्वेन मराल
कृजनं शृण्वन् तदा गमनं प्रतीक्षते त्वद्गमने साक्षान्मंजीरणितश्रवणे तत्कृजनं कण्ठे भविष्यतीति ते
षो न्यक्वरो जात एवेति भावः । किंच । मंथरतायाः दरत्वमुक्तं तेन मरालीकदाचित्सहजमैथरगमनेपि प्रियं
दृष्ट्वा तदुक्तं यथा सत्वरंगच्छति तथा त्वयापि कर्तव्यमिति सूचितं । किंच । अकस्मादाकाशावाणी स्ववां
छितं सूचिक भवति चेत्सामंगलरूपेति तां दर्शयति । शृण्विति । रमणीयतरं अतिशयेन मनोहरं तरु
णीजनानां मोहनं मधुरियोः कामजेतुः रावं विविधबंधादिकला बोधनकं नर्मपरिहासादिरूपंच लक्ष्मि
दानो मयं तव समयः इति कुसुमशारासनस्य यच्छासनं तस्य वंदिनि प्रस्तावकेपिकनिकोरेषा वंभज कित्तं
त्रघेहि । अन्यचित्ततां त्यज । पिकनिकरोयत्कृजति तदिमा मेव कामाज्ञां श्रावयति यत्तूर्णगत्वा तन्मुखव
चनामृतपातव्यमिति । किंच । कुसुमशारासनस्येति कुसुमशारासन इति युद्धार्थं सज्जीकृतधनुर्दंडः का
मोक्त इति तदाज्ञापियुद्धार्थं मवाकारण सूचयति । तनतदर्थं प्रयाणाद्यतस्य तादृशवाणी मंगलरूपा
भवतीति शकुनं द्योतितं । किंच । युद्धार्थं माकारणेश्वरस्य गमनविलंबोपिनोचित इत्यपि ज्ञापयति । किंच ।

अन्योपि प्रेरयतीत्याह अनिलतरलेति । इदं लतानिकुरं बं अनिलतरलकिसलयनिकररूपेण करेण
 गतिं प्रति प्रियसमीपगमनं प्रति प्रेरणमिव करोति । हे करभो रूतस्माद्विलंबं मंचा अनिलनकृत्वा
 किसलयानां तल्लवं तत्त्वागमनविलंबाभावार्थमेव प्रेरयतीत्युक्तं । करभो वितियुद्धसामर्थ्येद्यौ
 तितमते विलंबो नोचित इति भावः । एतस्मिन्नन्तरे कुचस्फुरणजातमिति तदृष्ट्वावदति । स्फुरित
 मिति । अन्योक्तं तिष्ठतु स्वकीयमंगलमेव प्रमाणं कुरु अद्यु नैव स्फुरितमित्यंगुल्यानिदिशति । अमु
 मिति । अमुमेव कुचकुम्भे पृच्छकीदृशं मनोहरहार एव विमलजलधारापततितत्र तज्जलभरणाय
 कुम्भे उन्मुखः क्रियते । तथा हारजलधाराभिमुखो यमपीति सूचितं । ननु किंपृच्छामीत्यत आह स्फु
 रितमिति । त्वपायस्फुरितं तदनंतरंगवशादेव स्फुरितं किल न्यथेति प्रश्नः क्रियतां । अस्माकं तु निश्च
 यः तद्वशादेव स्फुरितं तदनंतरंगवशादेव स्फुरितमिति । तत्र हेतुः सूचितहारिपरिरंभमिति । सूचित
 हारिपरिरंभेन तादृशं । क्रियाविशेषणं वा । कुचस्फुरणं प्रियापरिरंभसूचकं । परिरंभः कामवशाद्
 वभवतीति स्फुरणमपि तद्वशादेवेति निश्चयोः स्माकं त्वमपि मनसि निश्चयं कुर्विति भावः । किंच
 विमलजलधारासाहित्यकथनेन रतिसामर्थिकः प्रियकृतः परिरंभः सूच्यते । ननु स्वकृत इति । यत
 उच्चितः पाते धारा भवति हारस्योच्चतः पातः कुचकुम्भोपरिरतिसमय एव भवति । अन्यथा पा

श्वेसमत्तैवतिष्ठति। एवं सति प्रियवृक्षः स्थित एव हारः सूचितरत्तस्यैव कुचकुम्भोपरितथासेभ
वात्। एतेन रतिसमये प्रियघनघटाशोपा नमा द्विमलहारजलघराज्ञापिता। तन्मुखं कुचकुम्भं ह
स्तद्वसंभरणाय शीघ्रंगच्छेति भावः। एवं कुचस्फुरणेन तद्धानेन तद्धर्मज्ञापकसखीवचनश्रवणेन च
तद्वदग्धेन च सरसाकृतदृष्टिपातं सलज्जस्मितामृतधारा मनोहरं यथास्यात्तथाव लोकयंती प्र
त्याह। अधिगतमिति। अखिलसखिभिरस्माभिरधिगतं ज्ञातं। अथवा अधिगतं समस्तं फलं प्राप्तं
गतावदेवास्माकमपेक्षितं यत्नमेवं विलोकयसि। ननु किं तत्राह। इदं तव वपुः अत्यंतमनिर्व
चनीयत्वेन रतिरणसज्जं रतिरणार्थं धनुःशरकवचादिसंपन्नं तदनु रूपं जातमित्यर्थः। अतः परं
णार्थं तव चंडत्वमेवोचितमिति चेत्तिसंबोधनं। यथा एवं वपुजतिमतः रसितः रशनारवावडिंडियो
यस्मिन्नेवं यथा तथा जति सरसं मुखं गच्छ इदानीं लज्जाशौचभावयोतिकेति अलज्जमित्युक्तं
सरसमिति रतिसमखीस्मिन् स्वहितमित्यर्थः। किंच। वयं सरव्यः त्वदीया एवेति अस्मत्सकाशात्सा
नकर्तव्येति भावः। नहि स्वचरणेणैरुपायाभ्यां लज्जाकर्तुयोग्याभवति। तत्रापि रणोद्यतस्य शूरस्य
सर्वथानहितकारिणी प्रेत्युत डिंडिमं वा दयित्वा युद्धार्थं गंतव्यमिति। तथा रशनारवाडिंडिमं वा दयित्वा
लज्जात्यक्ता त्वमप्यभिसरेति भावः। किंच। इदानीं प्रियस्त्वन्मार्गं प्रतीक्ष्यमाणः त्वद्व्यानैकपरस्तिष्ठ

तौतिनिजागमनंदूरादेवज्ञापयेत्याह। स्मरशरेति। कामशरवत्सुभगानखायस्येति किंश्रुकाभत्वं
 नखानां ज्ञापितं तौ दृशेन करेण सरवीमवलं व्यसली लंयथास्या तथाचलततो वलयकृणिते हरि
 वबोधय। ध्यानावस्थां त्याजयित्वा खाभिमुखं कुरु। पश्चान्निजगतिशीलनिजागमनस्यशीलं विला
 सरूपं स्वभावं ज्ञापय। युद्धार्थं मया आगतं तथापि सजीभूयतामिति। अथवा। करेण सरवीमवलं व्येति
 कथनेन सरवीमप्रेकृत्य मुदा तथा लं चलेति व्यज्यते। एवं गत्वा स्मरशरसुभगानखेन तत्प्रहारेण
 त्यर्थः। प्रथमं ध्यानास्थं तमवबोधय ततो निजगतिशीले मवबोधय। युद्धार्थं आगतमिति। किंच।
 हरिप्रदेनेदमपि घन्यते। हरिः सिंहः यथापूर्वसुसः केनचिप्रहारेकृते उद्धुनिजगतिशीलंपराक्रमं
 प्रकटयति तथा तत्र प्रहारेण प्रबुद्धः स्वगतिशीलंपराक्रमं प्रकटयिष्यति नोचे ध्यानावस्थैव रथा
 स्यतीति भावः। किंच। लोकेपिमृगयाशीलः कंचनाछादकमृगोकृत्य सिंहप्रहरति तथा सरवीमवलं
 व्येति उक्तं। एवं प्रोत्साहकरणेनाभिसरणोघाताजातेति गीतमुपसंहरति। श्रीजयदेवेति। इदं श्रीज
 यदेवप्रणितं हरौ विनिहितमनसां कंठतटीमधितक्षुतु। अचिरात्सततं कीदृशं तत्। अघरीकृतहा
 रमिति। अघरीकृतो हरीयेन तादृशं। प्रणितस्य परमोज्वलत्वान्मुक्ताहारोप्यघरीकृतइति भावः। अ
 वा। प्रणितस्य कंठस्थानस्थित्वलात्मुक्ताहारस्य ततोऽद्यः स्थितत्वाच्चाघरीकृतहारमित्युक्तं। कंठतटी

मधिनिष्ठतीत्युक्त्या कंठमाले वशोभाजनकत्वं सूचितं। एतेन भावो हादकत्वेन बाह्याभ्यंतशोभा
निरूपिता अतोपि हारस्या धरत्वमुक्तं। तस्यांतः शोभाजनकत्वाभावात्। अथवा। अधरीकृतं श्री
कृष्णधारस्वरूपीकृतं हरं मनोहरं लयस्य। तादृशं। एतेन साक्षात् दधरा मृता स्वादानुभावकमिति सू
चितं। अतएवोदासिताः वामाः प्रतिकूलाः कदये विद्येतां एतत्पानमात्रेण सर्वे विघ्नकर्तारो निवृत्ताः
तुच्छावाभवन्तीति भावः। सुंदरपक्षे भणितस्य स्वरूपानुभावकत्वात्पुष्टिभावाविभविकत्वेन वामा अ
प्यधरीकृताः। तासां प्राकृतविषयतादृशस्या लौकिकत्वादित्यर्थः। किंच। एतदधिकारणो हरिणो हरि
विनहितमनस उक्ताः तेषां कंठतटीमधितिष्ठत्वितिवृत्त्यभावेन सर्वदा पानमुक्तं। क्वचिदुपासिते रा
ममिति पाठः तदांतरस्तद्भावो भवतीति ज्ञापितं। एतस्मिन्नंतरे प्रियनिकटादन्याकाचनसखीसमाग
ता। तदा तां प्रतिसर्किकरोतिति पृच्छंती अभिसारोद्यतां तां वदति। सामांद्रक्ष्यतीति हे प्रिये स एव वि
तयन्वर्तते। तत्किमित्याकांक्षनायां तद्दर्शयति। सामांद्रक्ष्यत्यनुरागेणावलोकयिष्यति। ततः स्मरकथां
पूर्वानुभूतां स्मृत्वाऽनुवदयति। ततः प्रत्यंगं अलिङ्गनैरादारं स्नेहपूर्वकस्वयंकृतेश्च प्रीतियास्यति। त
तारं स्यते रमणं करिष्यति। समागत्येति सम्यगागमनं कृत्वा तच्च परमस्नेहेन स्वत आगमनं न तु व
लादि सूचिता एव चिंता कुलाः स संकल्यात्मकभावनया पुनस्त्वा भवपश्यति। ततो वेपते अहमप

राघीतिकेवाचीदृश्यतीतिप्रयात्कंपते। ततः प्रीतिपूर्वमालिंगनेपुलकयतिस्वात्मानं त्वांचरोमांच
 युक्तकरोति। ततश्चानंदतिआनंदं प्राप्नोति ततः खिद्यतिइतिश्रेमणखेदं प्रकटीकरोतिअथ वारतां तोजातइतित
 शक्तं। एवंचरतांतेजातेजाग्रवस्थाभवतीति प्रत्युद्गच्छति। तवाद्दृशीनेगताकिमिति ज्ञात्वात्वांगरही तुंप्रत्युद्गमनं क
 रोति। तदापुनरलोभमूर्च्छति। एवंस्थिरमतः पुंजे निकुंजे तवप्रियअस्तद्रुतिसखीकथितवती। एवंप्रियाव
 स्थाश्रवणेअभिसरणेणालिकुलांतसंप्रवेनचव्याकुलामालोक्यविलम्बसखीपुनस्तांप्रतिवदति। अष्टे
 रिति। हेसखिअभिसारालंकरणभावेपि विष्वक्खेतः निकुंजायः यस्मिन्तादृशो मार्गसुदशांगत्यंगंधां
 तमेवालिंगतितत्तत्पदार्थरूपीभूयतत्रनिघृतीतिभावः। एतेनतदभावेव्याकुलतानकर्तव्याकिंतुत्तरया
 गमनमेवकर्तव्यमितिसूचितं। एवंत्वंरायांहेतुंवदति। कीदृशीनांसुदशांधूर्तानामभिसारसाहसभृता
 मिति। कामिनांसंबधिन्यभिसारेसाहसंबिभ्रतीतितेतुक्षणमात्रविलंबेअन्यत्रगच्छतीतिमयाकथंवि
 दपितस्मिन्समेयतत्रगंतव्यमेवतिमहेसाहसं। सत्वरहृदामितिपोठस्फुटमेवएतेनयथातास्तादृशाभि
 सारेनेपथ्यादिकंनविचारयंतितथात्वयोपिनविचारणीयमितिभावः। अभिसारालंकरणंतुध्वांते
 नैवक्रियतइतितदेवनिरूपयति। अभिसारेनेत्रयारंजनंनिक्षिप्यते। उज्वलतागोपनार्थं। तत्स्थानेअ
 जनरूपंश्यामस्वात्मानमेवव्यक्षिपत्। पुनःश्रवणयोस्तापिउगुछावलीक्रियते। ताटकेद्युतिसंवरणा

र्थतत्रापि स्वयमेव तथा । मूर्द्धि मुक्ता प्रसाराद्या छदनार्थं श्यामसरोजदामध्रियते तत्रापि स्वयमेव
भवति । उदः खानरणादि चाकचक्यावरणाय कुचयोः कस्तूरिकापत्रकरूपं स्वयमेव तथा । अतः परमंग
दीपि स्वाशिष्टा तदा छादकत्वेन नीलनिचोलवच्चारु स्वयमेवावृणोतीति विशेषणैर्नोक्तं । इदं तु धूर्तवि
षये अन्यमिसारिकाणां व्यवस्थोक्ता । तत्र प्रियस्तु वन्मार्गमव लोकयन् प्रतिमार्गं तिष्ठतीति ध्वांत
वभीलरूपः स एव तस्या नीयो भविष्यतीति प्रत्यंगमालिंगनकथनेन सूचितं । किंच । अभिकरणाद्ये
तदुचितः सर्वापि वेषः कृत एवेति तादृशेषवती दृष्ट्वा सखी वदति । धूर्ता मिसारे सुदृशा मण्डोर्निस्ति
पहंजनमित्युक्तप्रकारेण यथा ध्वांतमेव प्रत्यंगमालिंगति । तथा भवत्या अथं वेषः ध्वांतमेवोत्पादय
ति ननु वेष बुद्धिमिति वेषसौंदर्यं प्रोत्साहनाय दृष्टं तेनान्यापदेशेन वा ध्वांतनीलनिचोलचारुसुदृशामि
ति उक्तवती एतेनात्यंतरमणीयतरोयं वैषो जात इति निर्भयेन गंतव्यमिति ज्ञापितं । अतः परं यदि वेषो न भ
वेत्तदापि गमने तत्र न काञ्चित् एत्याह । काश्मीरेति । काश्मीरं कुंकुमं तद्वद्गौरपीतं वपु र्यासां तादृशीना
ममिसारिकाणां रुचिमंजरीभिः अभितः कांति छटाभिः आवद्धो रखायस्मिन् तादृशं । साकांतिरेखा
कारेण गमने तत्र तत्र पततीति । पुनः कीदृशं । तमालदलवद्दलैः कृत्या वानीलतमं अति शयेन गाढं
एतत्तमः तासां यत्प्रेमरूपं हेमतस्य निकषस्य उपलतां निकषपाषाणभावं तनोति विस्तारयति । यथा

निकषोपले सुवर्णवर्ण परिक्षार्थं सुवर्णस्य रेखा क्रियत तथा शोभां प्राप्नोतीति भावः। एवं कनकगौरकांति
स्तवाप्यभिसोरेतासां कांतिस्तथा ममैवोत्पादयिष्यतीति सुखेन भयं त्यक्त्वा गंतव्यमिति सूचितं। किंच। त
थासाहसेन गमेन प्रमत्ताः परिक्षापि भवति तादृशं प्रेमव्यतिरेकेणैवंगमना संभवात्। अतएव प्रेमहेमेत्युक्तं
एवं सर्वावचनानि शृण्वन्तीति निकुंज निलयद्वारपर्यंतं गत्वा प्रियं दृष्टवतीत्याह। हारावलीति। हारावलीमु
क्तोहारः तरलं कांचनस्य कांचिदाममं जीरेकं कणे चातेषां मणियुतिभिः दीपितस्य निकुंज निलयस्य द्वारे ह
रिं निरीक्ष्य व्रीडावतीजाता तादृशीं सर्वां राधां प्रियां इयं सहचरी इति वक्ष्यमाणमुवाच। अत्र सर्वापेदेन त
दानीं सर्वा सहस्रव्यांगीकारेण ईषल्लज्जास्मितसाहितातां वीक्ष्य भाणा स्थितेति ज्ञापितं। अतएव तथापि स
खीमित्युक्तं। तदेव गीतेन वर्णयति ॥ वराडीरागे मठे ताले। मंजुतरकुंजललेके लिशयने। प्रविशराधे मा
घवसमीपमिहेति। किल सरतिरभसहसितवदने। ध्रु। हेराधे माघेवेति अमिनववसंतोत्सवरूपत्वेनोद्धु
दुरसात्मकत्वं सूचितं। तादृशस्य समीपं प्रविशहेरतिरभसहसितवदने इह मंजुतरकुंजललेके लिकरणा
र्थमेव रचितं त्वान्मंजुतरत्वमुक्तं। तादृशे शयने विलसविलासप्राप्नुहि। इयदवधित्वदागमनमेव प्रतीक्ष
माणं स्थितमिति तत्सकलं कुर्विति भावः। इदानीं के लिशयनस्य मंजुतरत्वमेव विशदयति। नवलसदिति।
नवानिलसंति उद्धमनेन शोभमानानि अशोदेकेदलानितेषां यद्यनं विविधरचनया तथा तथा स्थापनं तेन